

Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της λεξικογραφίας: Βασικοί σταθμοί

Γιαννούλα Γιαννουλοπούλου

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The paper is a historical overview of world lexicography, focusing on selected cases of lexicographic works of the past. Starting from the antiquity (Ancient Mesopotamia, Egypt, China, India, Greece) it runs through the Middle Ages (Arabs, Byzantium, Western Europe) to end with Modern Age (from the Renaissance on). The emphasis is on European lexicography, while special reference is made to Modern Greek lexicography. By selecting a number of specific lexicographic works it is attempted to point out that the compilation of dictionaries has been and still is a socio-historical process, which meets social needs of both inter-language contact and language standardization. The types of dictionaries produced in each historical era for each language are intimately related to the kind of social needs they are called upon to meet, as well as the ideological context that dominates in each period as regards the symbolic value of language and its words.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: γλωσσάρια, γλωσσικός σχεδιασμός, ιδεολογία, κατάλογοι λέξεων, λεξικογραφία, τυποποίηση εθνικών γλωσσών

1. Εισαγωγή

Ένας από τους γνωστότερους ιστορικούς της γλωσσολογίας, ο Koerner (2004: 6) επιχειρηματολογώντας για την ανάγκη να καλλιεργηθεί η ιστορία των γλωσσολογικών σπουδών διαπιστώνει:

«είναι περίεργο να παρατηρούμε ότι, ενώ οι φυσικές επιστήμες απολαμβάνουν την καθιέρωση μαθημάτων αφιερωμένων στην ιστορία της επιστήμης τους, καμία παρόμοια ρύθμιση δεν υπάρχει για τη γλωσσολογία, μια επιστήμη στην οποία η συνύπαρξη αποκλινουσών θεωρητικών απόψεων και αντιθετικών μεθοδολογικών διαδικασιών συνιστά πιθανόν το πιο σημαντικό στοιχείο».

Και θέλοντας να τονίσει τα οφέλη από την ανάπτυξη της ιστορικής συνείδησης για τους γλωσσολόγους, ο Koerner επισημαίνει:

«η γλωσσολογική ιστοριογραφία εφοδιάζει τον ενεργό γλωσσολόγο με υλικό για να αποκτήσει γνώση της ανάπτυξης του πεδίου του [...]. Είναι αυτή η γνώση ή η πληροφορημένη επίγνωση που συνιστά την ουσιώδη διαφορά μεταξύ του επιστήμονα και του βοηθού εργαστηρίου: ο επιστήμονας γνωρίζει από πού προέρχονται και ποια όρια έχουν οι τεχνικές που χρησιμοποιεί, ενώ ο βοηθός εργαστηρίου έχοντας τον έλεγχο μόνο στη μηχανική του επαγγέλματος, δεν γνωρίζει κάτι αντίστοιχο και μπορεί εύκολα να «κολλήσει», όταν μια διαδικασία που ανέμενε να είναι η κατάλληλη σε κάθε περίπτωση καταρρεύσει [...]. Με άλλα λόγια, ένα υπόβαθρο στη γλωσσολογική θεωρία περισσότερο διαφωτισμένο και ιστορικά ενημερωμένο θα μπορούσε να είναι υγιές για την ωριμότερη ανάπτυξη της επιστήμης» (2004: 9).

Οι παραπάνω διαπιστώσεις –που αφορούν και την ελληνική γλωσσολογία– λαμβάνουν ιδιαίτερες διαστάσεις στην ιστορική μελέτη της λεξικογραφίας. Η ιδιαιτερότητα έγκειται στο ότι η λεξικογραφία, εκτός από εξειδικευμένη επιστημονική ενασχόληση, αποτέλεσε στο παρελθόν –και αποτελεί ακόμη– και ερασιτεχνική απασχόληση. Είναι γνωστό ότι «σε όλη τη διάρκεια της δημιουργίας γλωσσικών λεξικών ο ρόλος που διαδραματίστηκε από τους ερασιτέχνες ήταν πολύ εντυπωσιακός» (Collison 1982: 17). Επομένως, μελετώντας την ιστορία της λεξικογραφίας, έχουμε τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε πώς η γνώση που παράγεται για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων

πρακτικών κοινωνικών αναγκών και μπορεί να μορφοποιείται και από τους «μη επιστήμονες», τους ερασιτέχνες, αλληλεπιδρά με τη συγκροτημένη γνώση της επιστημονικής λεξικογραφίας. Η αλληλεπίδραση άτυπης και τυπικής γνώσης είναι υπαρκτή σε κάθε τομέα του επιστητού, αλλά στο χώρο της ιστορίας των λεξικών είναι όντως καθοριστική.

Οι συγκεκριμένες πρακτικές ανάγκες που καλούνται να εξυπηρετήσουν τα λεξικά, από τους καταλόγους προς απομνημόνευση της αρχαίας Μεσοποταμίας έως τα σύγχρονα ηλεκτρονικά λεξικά, ανήκουν στη γενικότερη προσπάθεια των ανθρώπων και των πολιτισμών για διευκόλυνση, τυποποίηση και κωδικοποίηση της γλωσσικής επικοινωνίας. Στο κοινό αυτό υπόβαθρο παρατηρούνται, βέβαια, αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις: είναι άλλο το ιδεολογικό πλαίσιο εντός του οποίου συντάσσονται οι κατάλογοι ονομασιών ζώων ή δέντρων στη Βαβυλωνία, άλλο εκείνο της σύνταξης λεξικών μη ευρωπαϊκών γλωσσών από τις χριστιανικές ιεραποστολές τον 19ο αι. και άλλο εκείνο της τυποποίησης των εθνικών ευρωπαϊκών γλωσσών μετά τον 17ο αι. Επομένως, μελετώντας την ιστορία των λεξικών έχουμε μια καλή ευκαιρία να διακρίνουμε τον τρόπο που σχετίζονται οι επικοινωνιακές ανάγκες με τα ιδεολογικά συμφραζόμενα κάθε εποχής και περιοχής.

Επιπλέον, επειδή «η ιστορία της δημιουργίας λεξικών είναι ιστορία ανάπτυξης μέσω του παραδείγματος» (Collison 1982: 18), έχουμε τη δυνατότητα να μελετήσουμε χαρακτηριστικές περιπτώσεις λεξικών που λειτούργησαν ως παράδειγμα και έτσι να κατανοήσουμε και τις αντίστοιχες προσπάθειες. Για παράδειγμα, το λεξικό της Ακαδημίας της Κρούσκα, που εκδίδεται το 1612 στη Φλωρεντία και σηματοδοτεί την έναρξη της τυποποίησης της ιταλικής, δίνει την ώθηση στον καρδινάλιο Ρισελιέ να ιδρύσει τη Γαλλική Ακαδημία και να της αναθέσει τη σύνταξη λεξικού της γαλλικής γλώσσας (Collison 1982: 18).

Η παρούσα εργασία δομείται στη βάση των ιστορικών διακρίσεων σε Αρχαιότητα, Μεσαίωνα, Πρώιμους Νεότερους Χρόνους (Αναγέννηση) και Νεότερους Χρόνους παρουσιάζοντας λεξικογραφικά έργα χαρακτηριστικά για καθεμιά από τις παραπάνω περιόδους. Ειδικότερα παρουσιάζονται: α) οι πρώτες λεξικογραφικές απόπειρες της αρχαιότητας (αρχαία Μεσοποταμία 18ος αι. π.Χ., αρχαία Αίγυπτος 12ος αι. π.Χ.), β) οι αξιοσημείωτες λεξικογραφικές παραδόσεις των Κινέζων (3ος αι. π.Χ.), των Ινδών (5ος αι. π.Χ.) και των Ελλήνων (5ος, 4ος αι. π.Χ.), γ) η λεξικογραφική παράδοση των Αράβων του 8ου-13ου αι. μ.Χ., δ) η λεξικογραφική τομή της Αναγέννησης στην Ευρώπη (15ος-16ος αι. μ.Χ.) που έθεσε τις βάσεις για τη νεότερη λεξικογραφία μετά και την ανάπτυξη των εθνικών κρατών (18ος-19ος αι.), ε) η λεξικογραφία της βρετανικής αγγλικής και της αμερικανικής αγγλικής, όπως αυτές αναπτύσσονται από τον 17ο αι. και μετά. Τέλος, γίνεται ειδική αναφορά στην ανάπτυξη της λεξικογραφίας της νέας ελληνικής.

2. Η πρωτοϊστορία των λεξικών: Αρχαιότητα

2.1. Κατάλογοι λέξεων στην Αρχαία Μεσοποταμία και την αρχαία Αίγυπτο

Τα πρώτα λεξικά εμφανίζονται τη 2η χιλιετία π.Χ. και συγκεκριμένα στην αρχαία Μεσοποταμία (18ος αι. π.Χ.) και στην αρχαία Αίγυπτο (12ος αι. π.Χ.) και είναι κατάλογοι λέξεων για απομνημόνευση και αντιγραφή. Εξυπηρετούσαν κυρίως πρακτικές ανάγκες εκμάθησης του μη αλφαβητικού συστήματος γραφής που χρησιμοποιείτο και αποτελούνταν από 600 περίπου λέξεις ταξινομημένες κατά θεματολογικές ενότητες, όπως γη, ουρανός, λαοί και φυλές κ.λπ. Αναφέρονται επίσης περιπτώσεις δίγλωσσων συμερο-ακκαδικών λεξικών στη Βαβυλωνία, καθώς και τρίγλωσσων συμερο-ακκαδο-χεττιτικών λεξικών (17ος αι. π.Χ.) (Μότσιου 1994: 10-11, Ξυδόπουλος 2008: 317).

Η σύνταξη λεξικών, ήδη στην πρώιμη μορφή που εξετάζεται εδώ, προϋποθέτει τη συνειδητοποίηση από τους συντάκτες αλλά και από τους χρήστες τους ότι η λέξη

αποτελεί μια βασική γλωσσική μονάδα, στην οποία συγκεκριμένη μορφή δένεται με συγκεκριμένη σημασία. Αυτή η συνειδητοποίηση που πιθανότατα γίνεται εμπειρικά κατά τις πρώτες λεξικογραφικές εργασίες υποβοηθείται από την επαφή με τις ξένες γλώσσες και τις λέξεις τους. Ακόμη κι αν τα πρώτα λεξικά δεν ήταν δίγλωσσα, όπως πιστευόταν κάποτε, η επαφή με τις ξένες γλώσσες έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της πρώιμης λεξικογραφίας. Το μαρτυρούν ήδη τα συμερο-ακκαδικά και τα τρίγλωσσα συμερο-ακκαδο-χεττιτικά λεξικά της Βαβυλωνίας που προαναφέρθηκαν, καθώς και η γενικότερη συνειδητοποίηση του φαινομένου του δανεισμού λέξεων. Όπως αναφέρει η Μότσιου (1994: 11), «οι Βαβυλώνιοι φιλόλογοι είχαν τη συνείδηση του φαινομένου του δανεισμού: λέξεις που αποτελούσαν ξένα δάνεια συνοδεύονταν από σχετική ένδειξη [...] Το ίδιο και οι Χεττίτες, ξεχώριζαν τις ξένες λέξεις, προτάσσοντας στη γραφή ένα ειδικό σύμβολο».

2.2. Τα λεξικά της αρχαίας Κίνας

Οι συγκεκριμένες πρακτικές ανάγκες που ωθούν στη σύνταξη λεξικών εξαρτώνται αφενός από τις συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες και αφετέρου από τα ιδιαίτερα πρωτογενή (π.χ. μορφή των λέξεων) ή δευτερογενή (π.χ. σύστημα γραφής) χαρακτηριστικά κάθε γλώσσας. Στην περίπτωση της αρχαίας Κίνας «τα λεξικά χρησιμοποιήθηκαν ως εργαλεία για να σταθεροποιηθούν τα είδη της κινεζικής γραφής και να τυποποιηθεί η γραπτή γλώσσα» (Creamer 1991: 2595).

Σύμφωνα με τον Creamer (1991), τα λεξικά της αρχαίας Κίνας μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις τύπους: λεξικά γραπτών συμβόλων, λεξικά συνδυασμών γραπτών συμβόλων, λεξικά διαλέκτων και λεξικά ομοιοκαταληξίας (rhyme dictionaries). Είναι προφανές ότι οι δύο πρώτοι τύποι λεξικών που κατηγοριοποιούνται με βάση τη μορφή του λήμματος επιτελούν λειτουργία τυποποίησης του περίπλοκου εικονογραφικού συστήματος γραφής της κινεζικής. Ο τρίτος και ο τέταρτος τύπος λεξικών κατηγοριοποιούνται με βάση το περιεχόμενο των λημμάτων. Τα λεξικά ομοιοκαταληξίας ανήκουν στα πρώτα που μαρτυρούνται για την αρχαία κινεζική ήδη στον 14ο έως τον 11ο αι. π.Χ. την εποχή της δυναστείας των Γιν. Ένα από τα πρώτα γνωστά λεξικά, το οποίο όμως δεν έχει σωθεί, ήταν το *Shizhoupan* («Κεφάλαια ιστοριών που τραγουδιούνται») της εποχής της δυναστείας των Zhou (11ος αι. π.Χ.). Όπως και ο τίτλος του δηλώνει, περιείχε λήμματα βασισμένα στον ήχο των γραφικών χαρακτήρων και όχι στο σχήμα τους ή στη σημασία. Θεωρείται ότι αποτελούσε έναν κατάλογο ληκτικών συλλαβών λέξεων (βλ. Creamer 1991).

Η κοινωνική λειτουργικότητα που εξυπηρετούσαν τα λεξικά ομοιοκαταληξίας αποδεικνύεται εάν παρακολουθήσουμε εν τάχει την πορεία της σταθεροποίησης του συστήματος γραφής σε συνάρτηση με τις κοινωνικές εξελίξεις. Το κίνημα σταθεροποίησης του συστήματος γραφής επιβάλλεται από τον Λι Σι, πρωθυπουργό της δυναστείας των Κιν, ο οποίος υιοθετεί ένα σύστημα μικρών σφραγίδων ως επίσημο σύστημα γραφής της δυναστείας των Κιν και το υιοθετεί στο λεξικό του *Cangjierpan*. Με το πέρασμα από τη δυναστεία των Κιν στη δυναστεία των Χαν επιτυγχάνεται η πολιτική γλωσσική ενοποίηση στα χρόνια ανάμεσα στο 206 π.Χ. και το 220 μ.Χ. Τότε έχουμε και το πραγματικά πρώτο λεξικό της κινεζικής, το *Shuowen Jiezi*, στην εποχή της δυναστείας των Χαν, το οποίο εξηγεί τους εικονογραφικούς χαρακτήρες και αναλύει τους σύνθετους χαρακτήρες.

Η δυναστεία των Χαν προκειμένου να συγκροτήσει ένα σώμα κρατικών λειτουργών οργανώνει ένα σύστημα επιλογής κατόπιν εξετάσεων. Οι υποψήφιοι για τις εξετάσεις αυτές έπρεπε να είναι καλοί γνώστες της φιλολογικής παράδοσης, δηλαδή να κατέχουν και να μπορούν να απαγγείλουν από μνήμης έργα κλασικής λογοτεχνίας. Επομένως, έπρεπε να έχουν μελετήσει τόσο το *Shuowen Jiezi* όσο και τα σύγχρονά τους

λεξικά ομοιοκαταληξίας. Έπρεπε επίσης απαραίτητως να έχουν μελετήσει το λεξικό *Er-Ja*, το οποίο είχε συνταχτεί από κομφουκιανούς μελετητές πριν το 2ο αι. π.Χ. και ανήκε στα δεκατρία κλασικά κομφουκιανά έργα. Το *Er-Ja* ήταν δομημένο σε λήμματα σημασιολογικής συνάφειας, παρόμοιο δηλαδή με τα σύγχρονα λεξικά συνωνύμων, και αποτέλεσε πρότυπο για πολλά κατοπινά λεξικά.

Διακρίνουμε, επομένως, από τη σύντομη αναδρομή ότι τόσο τα λεξικά ορθογραφικής τυποποίησης όσο και τα λεξικά ομοιοκαταληξιών λειτούργησαν ως εργαλεία κωδικοποίησης της γνώσης που απαιτείτο για τη συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων που θα ασκούσαν διοίκηση στα πλαίσια της εξουσίας των δυναστειών.

Σχετικά διακριτή είναι η περίπτωση των λεξικών διαλέκτων που υπήρξαν στην αρχαία Κίνα. Πιθανόν αυτά να αποτελούν έργα που δεν υπόκεινται στους σχεδιασμούς της κρατικής πολιτικής, αλλά προϊόντα ερευνητικών ανησυχιών. Όπως αναφέρεται στον Creamer (1991), ένα από τα πρώτα διαλεκτικά λεξικά είναι το *Fangyan* («Τοπικές λέξεις») που είχε συντάξει ο Yang Xiong (1ος αι. π.Χ.). Το λεξικό αποτελείτο από 15 κεφάλαια, περιείχε 9.000-11.000 λήμματα και ακολουθώντας το σύστημα του λεξικού *Er-Ja* δομούσε τα λήμματα σε δέσμες συνωνύμων. Ο Yang, κατά τις ιστορικές μαρτυρίες, συγκέντρωνε διαλεκτικά στοιχεία σε περιοχές από την κεντρική Κίνα και βόρεια έως την Κορέα.

Στην λεξικογραφική παράδοση της αρχαίας Κίνας επίσης ανήκουν και τα δίγλωσσα λεξικά. Βασική αιτία για τη σύνταξη δίγλωσσων λεξικών υπήρξε η εισαγωγή του βουδισμού από τη δυτική δυναστεία των Χαν (25-220 μ.Χ.). Οι βουδιστές ιεραπόστολοι, εκτός από τη δυσκολία εισαγωγής μιας ξένης για τους Κινέζους θρησκείας, έπρεπε να αντιμετωπίσουν το επιπλέον –ή σύμφυτο– πρόβλημα της απόδοσης των βουδιστικών εννοιών από την σανσκριτική και την Pali στην κινεζική. Συνέταξαν αρχικά κάποια γλωσσάρια, ενώ από τα πρώτα ολοκληρωμένα λεξικά που μαρτυρούνται είναι το λεξικό «Ο ήχος και η σημασία του Τριπिताκά» (1ος αι. μ.Χ.), ένα έργο 25 κεφαλαίων που συντέθηκε από τον Χουάν Γινγκ, βουδιστή καλόγερο, γύρω στο 600 μ.Χ. Δεν αποτελεί ένα πραγματικό δίγλωσσο λεξικό, αλλά μια προσπάθεια να μεταγλωττιστούν οι ξένες λέξεις των «σούτρας» του βουδισμού με κινεζικούς χαρακτήρες και να οριστούν στην κινεζική. Έτσι, μεταγράφονται «φωνητικά» οι ξένες λέξεις και ορίζονται οι σημασίες τους, συχνά με τρόπο ατελή και κρυπτικό (για περισσότερα βλ. Chien & Creamer 1986). Παρ' όλες τις ατέλειες, ωστόσο, παραμένει η πρώτη απόπειρα δίγλωσσης λεξικογραφίας στην αρχαία Κίνα.

2.3. Τα λεξικά των Ινδών

Στα μισά της 1ης χιλιετηρίδας π.Χ. εμφανίζεται το πρώτο λεξικό, το *Nighantu* στην Ινδία. Βασική του στόχευση ήταν η ερμηνεία της βεδικής, της αρχαιότερης διαλέκτου της σανσκριτικής γλώσσας, στην οποία ήταν γραμμένα τα ιερά βιβλία, οι «Βέδες» (11ος-10ος αι. π.Χ.). Ο συντάκτης του *Nighantu* συμπεριλαμβάνει ερμηνεία των λέξεων των Βεδών, καθώς και καταλόγους συνωνύμων για βασικές λέξεις, όπως γη, χρυσός, ουρανός κ.λπ. (Μότσιου 1994: 11-12).

Σύμφωνα με το κλασικό έργο του Lakshman (1967[1920-27]: 13-14) το *Nighantu* είναι γλωσσάριο, περιέχει δηλαδή μια συλλογή λίγων λέξεων που δίνονται χωρίς εξηγήσεις ή με μερικές εξηγήσεις. Το έργο *Nirukta* περιέχει πληρέστερες ερμηνείες. Το βέβαιο είναι, κατά τον Lakshman, ότι το *Nighantu* χρονολογείται σε μια εποχή κατά την οποία οι ομιλητές δεν είχαν άμεση αντίληψη της γλώσσας της «αλήθειας» (dharma) και γι' αυτό ο άγνωστος συντάκτης του –ή οι άγνωστοι συντάκτες του– χρειάστηκε να ερμηνεύσουν τη γλώσσα των παλαιότερων κειμένων.

Το *Nighantu* αποτελείται από πέντε κεφάλαια: τα πρώτα τρία ονομάζονται Naighantuka Kanda και περιέχουν συνώνυμα, το τέταρτο ονομάζεται Naigama Kanda

και περιέχει ομώνυμα και το πέμπτο ονομάζεται *Daivata Kanda* και περιέχει ονόματα θεοτήτων. Στην κατάταξη των συνωνύμων των τριών πρώτων κεφαλαίων μπορούν να διακριθούν ορισμένες εννοιολογικές αρχές. Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με φυσικά αντικείμενα, όπως η γη, ο αέρας, το νερό, το σύννεφο, η αυγή, η μέρα και η νύχτα κ.λπ. Το δεύτερο κεφάλαιο ασχολείται με τον άνθρωπο, τα μέλη του και με χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τον άνθρωπο, όπως ο πλούτος, ο θυμός, η μάχη κ.λπ. Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με ιδιότητες, όπως η βαρύτητα.

Το *Nighantu* σηματοδοτεί την έναρξη της φιλολογίας των *Kosas*, δηλαδή των έργων ινδουιστικής φιλοσοφίας. Περιέχει μόνο λίγες λέξεις από τα ιερά κείμενα *Rgveda* και δεν περιέχει ερμηνείες των λημμάτων στη σανσκριτική ή σε κάποια άλλη γλώσσα. Επομένως, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί λεξικό με την αυστηρή έννοια του όρου, σε αντίθεση με τα κατοπινά έργα *Kosas*, που εκπληρώνουν τις προδιαγραφές ενός λεξικού. Πληρέστερο ερμηνευτικό κείμενο για τις Βέδες είναι το *Nirukta*, το οποίο αποδίδεται στο συγγραφέα *Yaska*. Σύμφωνα με τον *Lakshman* (1967 [1920-27]), ο *Yaska* αναπτύσσει εκεί προβληματισμούς για τη γλώσσα που είναι παραπλήσιοι με εκείνους του Πλάτωνα στο διάλογο *Κρατύλος*, παρόλο που έζησε έναν αιώνα πριν τον Πλάτωνα.

Ανεξάρτητα, πάντως, από ζητήματα συγκριτικής φιλολογικής και φιλοσοφικής θεώρησης μεταξύ της αρχαίας ελληνικής και της αρχαίας ινδικής σκέψης, το κοινό χαρακτηριστικό στα πρώιμα λεξικά της αρχαίας ινδικής και της αρχαίας ελληνικής είναι ότι συντάσσονται ως κατάλογοι παλαιών και γι' αυτό δυσνόητων στους σύγχρονους λέξεων, οι οποίες απαντούν σε κείμενα αναγνωρισμένου κύρους. Η ενδιαφέρουσα –για την ιστορία των πολιτισμών αλλά και των λεξικών– διαφορά είναι ότι στην περίπτωση της αρχαίας ινδικής τα εν λόγω κείμενα είναι θρησκευτικά και ιερά, ενώ στην περίπτωση της αρχαίας ελληνικής είναι τα ομηρικά έπη.

2.4. Τα λεξικά των αρχαίων Ελλήνων

Η ανάγκη της μελέτης παλαιότερων μορφών της γλώσσας είναι αυτή που ωθεί στη σύνταξη των πρώτων «λεξικών» και στην ελληνική. Από τον 5ο αι. π.Χ. διασώζονται «αι γλώσσαι», που αποτελούσαν συλλογή απαρχαιωμένων, δύσκολων λέξεων και αποκλιόντων τύπων του ομηρικού λεξιλογίου με την αντίστοιχη ερμηνεία. Ο Σωκράτης συχνά αναφέρεται σε τέτοιες λέξεις, ενώ ο Πρωταγόρας ο Αβδηρίτης (5ος αι. π.Χ.) συνέταξε ένα γλωσσάριο με τις δύσκολες λέξεις του Ομήρου. Ο Πραξιφάνης (4ος αι. π.Χ.), ένας από τους πρώιμους συντάκτες γραμματικών, βασίζεται στο ομηρικό λεξιλόγιο, ενώ ο Φιλήτας ο Κώος (3ος αι. π.Χ.) συνέταξε ένα γλωσσάριο με σπάνιες ποιητικές λέξεις, τεχνικούς όρους και διαλεκτικές εκφράσεις (Collison 1982: 26).

Η εποχή όμως που κατεξοχήν ανθίζει η ελληνική λεξικογραφία δεν είναι η κλασική, αλλά η ελληνοιστική, στην οποία έχουμε και την αντίστοιχη ανάπτυξη γραμματικών. Την κλασική εποχή, κατά την οποία παράγεται το πλήθος των ποιητικών, ιστορικών και φιλοσοφικών έργων της αρχαιότητας, η μεταγλωσσική σκέψη επικεντρώνεται σε προβληματισμούς σχετικά με τη φύση της γλώσσας και τη σχέση της με την πραγματικότητα, με γνωστότερο έργο που απεικονίζει αυτό το στοχασμό τον πλατωνικό διάλογο *Κρατύλος*. Στην ελληνοιστική εποχή, κατά την οποία η πρωτογενής διανοητική παραγωγή είναι σαφώς μειωμένη, αναπτύσσεται η παραγωγή μεταγλωσσικών έργων του είδους των γραμματικών και των λεξικών. Και μάλιστα αναπτύσσεται με τη λογική της ορθής ερμηνείας των κλασικών κειμένων και της διόρθωσης της σύγχρονης γλωσσικής μορφής με βάση το ορθό πρότυπο της κλασικής γλώσσας. Αυτή η κατεύθυνση ακολουθείται από τους φιλόλογους της Αλεξανδρινής Σχολής, τους προγόνους των γλωσσικών διορθώσεων που καθόρισαν τα επόμενα φιλολογικά καθαριστικά κινήματα.

Έτσι ο πρώτος διευθυντής της Βιβλιοθήκης του Μουσείου της Αλεξάνδρειας, ο Ζηνόδοτος (3ος αι. π.Χ.) συνέταξε λεξικό ποιητικών γλωσσών (*Γλώσσαι*) αλφαβητικά

καταταγμένων, καθώς επίσης και λεξικό ιδιωματικών και ξένων λέξεων στα λογοτεχνικά κείμενα (*Εθνικαί λέξεις*) (Μότσιου 1994: 14). Πατέρας όμως της επιστημονικής λεξικογραφίας θεωρείται ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος (2ος αι. π.Χ.), ο οποίος ασχολήθηκε όχι μόνο με τη λεξικογραφική, αλλά και με άλλες φιλολογικές εργασίες. Από το έργο του δεν έχουν διασωθεί παρά μόνο ορισμένα αποσπάσματα. Ωστόσο, από έμμεσες πληροφορίες γνωρίζουμε ότι είχε συντάξει λεξικά της αττικής και της λακωνικής διαλέκτου (*Αττικαί λέξεις* και *Λακωνικαί γλώσσαι*), καθώς και θεματικά λεξικά (*Περί ονομασίας ηλικιών*, *Περί συγγενικών ονομάτων*) (Μότσιου 1994:15). Η πρωτότυπη συμβολή του Αριστοφάνη του Βυζαντίου έγκειται στο ότι μελέτησε τις σημασιολογικές μεταβολές λέξεων που μαρτυρούνταν ήδη στον Όμηρο και υπήρχαν και στη σύγχρονή του γλώσσα, μελέτησε δηλαδή ετυμολογικά και σημασιολογικά το λεξιλόγιο. Ήταν αναμενόμενο αυτή η πρωτότυπη φιλολογική και λεξικογραφική εργασία να δημιουργήσει ολόκληρη σχολή, με γνωστότερους εκπροσώπους το Διόδωρο, τον Αρτεμίδωρο, το Νικάνδρο και το σημαντικότερο μαθητή του, τον Αρίσταρχο από τη Σαμοθράκη. Ο Αρίσταρχος δεν άφησε λεξικογραφικό έργο, αλλά ο μαθητής του Απολλόδωρος ο Αθηναίος ήταν συγγραφέας ετυμολογικών λεξικών. Μαθητής του Αρίσταρχου υπήρξε και ο Διονύσιος ο Θραξ, ένας από τους γνωστότερους γραμματικούς της Αλεξανδρινής εποχής και συντάκτης του εγχειριδίου *Τέχνη Γραμματική*.

Η φιλολογική και παρεπόμενα λεξικογραφική παράδοση που δημιουργήθηκε για την ελληνική γλώσσα την Αλεξανδρινή εποχή καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και τη λεξικογραφική πρακτική των Ρωμαίων, για τους οποίους δεν θα γίνει κάποια ιδιαίτερη αναφορά εδώ. Σημειώνεται, μόνο, ότι τον 1ο αι. π.Χ. ο Μάρκος Βέρρος Φλάκκος συνέταξε το πρώτο λατινικό λεξικό με τον τίτλο *Libri de significatu verborum*.

3. Η λεξικογραφία στο Μεσαίωνα

3.1. Τα λεξικά των Αράβων

Η ιδιαίτερη μνεία στη συμβολή των Αράβων κατά τη μεσαιωνική περίοδο (8ος-13ος αι.) απαιτείται όχι μόνο λόγω του όγκου και της ποιότητας του λεξικογραφικού τους έργου, αλλά και λόγω της επίδρασης που αυτό είχε σε πολλούς λαούς του ισλαμικού κόσμου. Σύμφωνα με τον Haywood (1991a), οι βασικοί παράγοντες που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της λεξικογραφίας γύρω στο τέλος του 8ου αιώνα υπήρξαν:

α) η σχετική σταθεροποίηση της γραφής της αραβικής. Ως πρότυπη αραβική αναδείχτηκε η διάλεκτος της Μέκκας, στην οποία «αποκαλύφθηκε» το Κοράνι. Η αραβική, όντας σημαντική γλώσσα, αποτελείτο κυρίως από συμφωνικές ρίζες που αποδίδονταν στη γραφή με διγράμματα, τριγράμματα και τετραγράμματα. Η σημαντική μεταρρύθμιση του Αλ-Χατζάι (περίπου 714), που εισήγαγε κάποια σύμβολα για τα φωνήεντα, καθώς και για τη διάκριση γραμμάτων που ταυτίζονταν, συντέλεσε στη σταθεροποίηση της γραφής και την κατέστησε επαρκή για να αναμετρηθεί με τη σύνταξη λεξικών

β) η ισλαμοποίηση μη αραβικών πληθυσμών. Καθώς οι Άραβες επέκτειναν την αυτοκρατορία τους από την Ινδία έως την Ιβηρική χερσόνησο, πολλοί πληθυσμοί που δεν ήταν αραβικοί ασπάζονταν το Ισλάμ και έπρεπε να μάθουν την επίσημη γλώσσα του εμπορίου και της διοίκησης

γ) το ενδιαφέρον των Αράβων αλλά και όσων ασπάζονταν το Ισλάμ για την παλαιά και ένδοξη ποίηση. Τα πρώτα λεξικά ήταν γεμάτα από ποιητικά παραθέματα και ερμηνείες σπάνιων λέξεων και χρήσεων.

Ο βασικός στόχος των Αράβων λεξικογράφων κατά τη μεσαιωνική περίοδο ήταν να εγκαταστήσουν την «καθαρή αραβική» του Κορανιού και των πρώιμων ποιητών και να την προστατεύσουν από τη «διαφθορά», καθώς αυτή ήταν η γλώσσα της θεϊκής αποκάλυψης. Τα πρώτα λεξικά ήταν μικρά έργα αφιερωμένα στο λεξιλόγιο κάποιου

συγκεκριμένου θέματος και η ταξινόμησή τους δεν ήταν αλφαβητική, αλλά σημασιολογική ή με βάση τη μορφή της λέξης. Ο πρώτος γνωστός Άραβας λεξικογράφος ήταν ο Αλ-Χαλίλ (περίπου 786), ο οποίος συστηματοποίησε την αραβική προσωδία και συνέταξε ένα γενικό αραβικό λεξικό, το *Kitab al-ain*. Ταξινόμησε τις λέξεις με βάση την προφορά τους, ξεκινώντας από τον λαρυγγικό και τελειώνοντας με τον χειλικό φθόγγο. Στη συνέχεια, τις ταξινόμησε ανάλογα με την παραγωγή τους, ξεκινώντας από τις ρίζες που αποδίδονταν με διγράμματα, κατόπιν με εκείνες που αποδίδονταν με τριγράμματα κ.λπ. Συνόδευε τις λέξεις με παραθέματα από το Κοράνι, από ποιήματα και παροιμίες, καθώς και από προφητικές παραδόσεις (Collison 1982:38).

Τον 9ο αιώνα, ο φυσικός Γιόσουα Μπαρ-Αλί συνέθεσε ένα δίγλωσσο συρο-αραβικό λεξικό και ο φιλόλογος Ιμπν-Ντουράντ το λεξικό *Jamharat al-lughah*. Αυτό ήταν αλφαβητικά ταξινομημένο σύμφωνα με την τρίτη, δεύτερη και πρώτη ρίζα και περιείχε ένα παράρτημα σπάνιων λέξεων. Τον 10ο αιώνα, ο Αμπού Μανσούρ αλ-Αζάρι κάνει μια σημαντική προσπάθεια «καθαρισμού» της αραβικής από λάθη, εσφαλμένες χρήσεις και αρχαϊκές λέξεις συνθέτοντας το δίτομο λεξικό Κιτάμπ αλ-Ταχτίμπ (*Tahdhib*). Στο 10ο αιώνα, επίσης, ανήκει το επτάτομο Αλ-Μουχίτ (*Muhit*) του Αλ-Σαχίμπ ιμπν Αμπάντ που έδινε ιδιαίτερη προσοχή στις μεταφορές και τη χρήση τους. Τέλος, το Αλ-Σαχάχ (*Sahah*) του Αλ-Ζαουχάρι (1003) περιείχε περίπου 40.000 λήμματα που ήταν αλφαβητικά ταξινομημένα σύμφωνα με την τελευταία ρίζα της λέξης. Αυτή η ταξινόμηση, που είναι γνωστή ως «ταξινόμηση με βάση την ομοιοκαταληξία», συνοδευόταν από την ταξινόμηση με την πρώτη και την ενδιάμεση ρίζα των λέξεων. Η επιρροή αυτού του λεξικού διήρκεσε μέχρι τον 20ο αιώνα. Τον 13ο αιώνα συντέθηκε το λεξικό *Lisan* του Ibn Manzur, ογδόντα χιλιάδων λημμάτων, ενώ τον 14ο αιώνα ο Firuzabadī συνθέτει το λεξικό *Qamus*, βασισμένο στο *Lisan*. Και τα δύο αυτά λεξικά εκδόθηκαν και επανεκδόθηκαν τον 19ο και τον 20ο αιώνα. Ο τίτλος *Qamus* («ωκεανός») του δεύτερου λεξικού έχει έκτοτε καθιερωθεί ως κοινό όνομα για να δηλώσει οποιοδήποτε λεξικό γενικά (Μότσιου 1994: 17, μεταξύ άλλων).

Η ταξινόμηση των λημμάτων στα αραβικά λεξικά ακολουθούσε διάφορα κριτήρια, με κυρίαρχο το σημασιολογικό. Για παράδειγμα, τα λεξικά *Jamharat* και *Muhit* ξεκινούν συχνά τα λήμματά τους με τη ρηματική ρίζα, ενώ αυτό σπανίως γίνεται στο λεξικό *Tahdhib*, όπου τα λήμματα ξεκινούν με όνομα ή με επίθετο. Η εκκίνηση με επίθετο συμβαίνει, σύμφωνα με τον Haywood (1986: 109), σε λέξεις με θρησκευτικές ισλαμιστικές συνδηλώσεις, όπως π.χ. στα 99 επίθετα που δίνονται στη λέξη Αλλάχ «θεός». Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη ότι τα μεσαιωνικά λεξικά δεν προορίζονταν για ευρεία χρήση, όπως στη σύγχρονη εποχή, αλλά για απομνημόνευση από ειδικούς μελετητές, όπως και οι άλλες μορφές λογοτεχνίας. Επομένως, η ταξινόμηση με σημασιολογικά κριτήρια ευνοούσε αυτή τη χρήση.

Τα αραβικά λεξικά του Μεσαίωνα ήταν κυρίως μονόγλωσσα. Ωστόσο, η επιρροή του αραβικού πολιτισμού ήταν μεγάλη στη Μέση Ανατολή και έδωσε ώθηση και στη δημιουργία δίγλωσσων λεξικών. Το παλιότερο δίγλωσσο λεξικό ήταν ένα τουρκο-αραβικό λεξικό, το *Divan lughat al Turk* που συντέθηκε από τον Kashghari το 1032. Ο Kashghari προερχόταν από την Κεντρική Ασία και είχε ταξιδέψει πολύ, μελετώντας αρκετές τουρκικές γλώσσες και διαλέκτους. Καταγράφει το λεξιλόγιό τους με αραβική γραφή, προτάσσει στο λεξικό του εισαγωγή στα αραβικά και δικαιολογεί το έργο του υποστηρίζοντας ότι οι Τούρκοι έχουν εξυμνηθεί από τον Αλλάχ και έχουν συμπεριληφθεί στους «βασιλείς της εποχής» (Haywood 1991b: 3086).

Τα αραβικά λεξικά του Μεσαίωνα αποτελούν θησαυρό πληροφοριών όχι μόνο για τη γλώσσα, αλλά και για κάθε πλευρά του αραβικού και ισλαμικού πολιτισμού. Σύμφωνα με τον Haywood (1986: 112),

«οι άραβες λεξικογράφοι φλέγονταν από αγάπη για τη γλώσσα τους και από υπερηφάνεια για την επάρκειά της. Οι νεότεροι συντάκτες λεξικών πρόσθεταν στο συνολικό λεξιλογικό περιεχόμενο, επικαιροποιώντας το έργο των προηγούμενων. Προστέθηκαν τα λεξιλόγια της φιλοσοφίας και των επιστημών, οι λέξεις των οποίων σχηματίζονταν είτε από αραβικές ρίζες, είτε από δάνεια από την ελληνική ή άλλες γλώσσες».

Τα αραβικά λεξικά αποτελούν επίσης σημαντικό στάδιο στην παγκόσμια ιστορία της λεξικογραφίας. Η επιρροή τους γίνεται φανερή στα λεξικά γλωσσών πολλών από τους λαούς με τους οποίους ήρθαν σε επαφή οι Άραβες, όπως τα λεξικά της περσικής, της οθωμανικής τουρκικής, διαφόρων γλωσσών της Ινδίας και του Πακιστάν, καθώς και αφρικανικών γλωσσών, όπως η σουαχίλι ή η Hausa, αλλά και στα λεξικά της εβραϊκής. Η επιρροή της αραβικής λεξικογραφίας υπήρξε μεγάλη και πήρε διάφορες μορφές, οι σημαντικότερες από τις οποίες ήταν: α) πολλές αραβικές λέξεις εισήλθαν ως δάνεια στις γλώσσες των μη Αράβων μουσουλμάνων, για τους ορισμούς των οποίων οι λεξικογράφοι ανέτρεχαν στα παλιά αραβικά λεξικά, β) σε ορισμένες περιπτώσεις, φημισμένα αραβικά λεξικά αναπαράχθηκαν με μεταφράσεις σε άλλες γλώσσες, όπως η τουρκική, γ) σημαντική επίσης ήταν η επιρροή στη διάταξη των λημμάτων, καθώς πολλά λεξικά άλλων γλωσσών, όπως της περσικής, ακολουθούσαν τη διάταξη με βάση την ομοιοκαταληξία αλλά και τη σύμπτωση αρχικών και μεσαίων γραμμάτων (βλ. Haywood 1991a).

3.2. Η λεξικογραφία στη μεσαιωνική Ευρώπη

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ωστόσο, εξελίξεις παρατηρούνται και στη λεξικογραφία του ευρωπαϊκού χώρου, αν και όχι τόσο εντυπωσιακές όσο στη Μέση Ανατολή. Στο Βυζάντιο, προς το τέλος του 10ου ή την αρχή του 11ου αιώνα, συντάσσεται το λεξικό *Σουίδα* (ή *Σούδα*), του οποίου ο συντάκτης δεν έχει ταυτοποιηθεί. Μαρτυρείται σε αρκετά βυζαντινά χειρόγραφα από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα, ενώ η πιο γνωστή φιλολογική του έκδοση είναι της Adler (1928-1938). Η πρώτη του έκδοση έγινε στο Μιλάνο το 1499 από το Δημήτρη Χαλκοκονδύλη.

Το εάν ο τίτλος του έργου να συμπίπτει με το όνομα του συντάκτη ή αναφέρεται σε κάποια λατινικής προέλευσης λέξη με τη σημασία «φρούριο» αποτέλεσε φιλολογικό ζήτημα. Το λεξικό αποτελείται από περίπου 12.000 λήμματα, περιέχει πολλές εγκυκλοπαιδικές και βιογραφικές πληροφορίες και χρησιμοποιεί ως πηγές παλαιότερα κείμενα, πολλά από τα οποία δεν έχουν διασωθεί. Από τα λήμματά του τα 10.000 είναι λεξικογραφικά, ενώ περίπου 900 είναι γραμματολογικά και πραγματολογικά. Από αυτά τα 400 αφορούν πρόσωπα αρχαίων συγγραφέων. Τα εγκυκλοπαιδικά λήμματα, παρόλο που αποτελούν το 1/6 των λημμάτων, καταλαμβάνουν το μισό του περιεχομένου. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η ταξινόμηση των λημμάτων του λεξικού, η οποία ακολουθεί το «σύστημα της αντιστοιχίας», δηλαδή συνδυασμό αλφαβητικής ακολουθίας και προφορικής εκφοράς. Στο σύστημα αυτό τα φωνήεντα και οι δίφθογγοι ταξινομούνται με τη φωνητική τους πραγμάτωση. Ως πρωτογενείς πηγές του ο συντάκτης αναφέρει λεξικογραφικές πηγές από τα ελληνιστικά χρόνια ως το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου, ενώ ως δευτερεύουσες πηγές αναφέρει πλήθος από συλλογές σχολίων σε αρχαία έργα, βιογραφίες, φιλοσοφικά, ιστορικά και θεολογικά έργα.¹

Είναι πολύτιμο έργο, τόσο για το πλήθος των πληροφοριών που διαθέτει όσο και για την επίδραση που άσκησε σε επόμενα λεξικά. Αποτελεί επίσης ένα αδιαμφισβήτητο βήμα εξέλιξης στη λεξικογραφία της εποχής, καθώς συγκεντρώνει σε ενιαία και

¹ Τα στοιχεία προέρχονται από τον Κατσαρό (2002), όπου παραπέμπουμε για περισσότερες πληροφορίες.

ταξινομημένη ακολουθία περισσότερες από μια συλλογές «γλωσσών», δηλαδή ερμηνευμάτων. Όπως αναφέρεται από τον Collison (1982: 51):

«Μέχρι την εποχή της πρώτης έκδοσης του *Σουίδα*, οι συνθέσεις λέξεων ήταν κυρίως συλλογές «γλωσσών». Αφότου έγινε το βήμα να ενσωματωθούν δύο ή περισσότερες συλλογές «γλωσσών» σε μία ακολουθία, το αποτέλεσμα ήταν λεξικό. Για κάθε όρο δινόταν συνώνυμο ή μετάφραση με παρόμοιο τρόπο με αυτόν που δίνεται σήμερα το λεξιλόγιο στα εγχειρίδια γλωσσών».

Τον 13 αι. ο Robert von Lincoln επιχειρεί να συντάξει επιτομή του λεξικού στη λατινική, για να γίνει πρόδρομος του Δυτικού Εγκυκλοπαιδισμού, κατά την άποψη του Κατσαρού (2002). Εκτός του *Σουίδα* αξίζει, επίσης, να αναφερθεί το ελληνικό λεξικό *Etymologicum Magnum* του 12ου αι., ανώνυμου συντάκτη, το οποίο βασίστηκε κυρίως στο *Etymologicum genuinum* του Φώτιου. Σημαντικό λεξικό του Μεσαίωνα υπήρξε το *Catholicon* (1286) που συντάχτηκε από τον Joannes Balbus Januensis, δομινικανό από τη Γένοβα. Πρόκειται για λεξικό της λατινικής με εγκυκλοπαιδικές πληροφορίες, που συμπεριελάμβανε και γραμματική. Άσκησε μεγάλη επίδραση στη Γαλλία και στη Γερμανία.

Η λεξικογραφική εργασία κατά το Μεσαίωνα, τόσο στη Δύση, όσο και στην Ανατολή διεξαγόταν κατά κύριο λόγο στα μοναστήρια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Κατσαρό (2002), η αλλαγή της βυζαντινής κοινωνίας που προέκυψε μέσα από τη σύγκρουση της Εικονομαχίας αποτέλεσε θριαμβική επικράτηση των εικονολατρών μοναχών «στις βιβλιοθήκες των οποίων εκκολάφτηκαν οι συνθήκες για τη συνέχεια της παράδοσης των ελληνικών γραμμάτων».

Εκτός, όμως, από τα λεξικά που συνέτασσαν οι «επαγγελματίες» μελετητές των κειμένων και η Εκκλησία, άρχισαν ήδη από την εποχή του Μεσαίωνα να αυξάνονται τα λεξικά των εθνικών γλωσσών. Έτσι το 1410 άρχισε να συντίθεται το παλιότερο λεξικό της ουγγρικής και το 1431 συντέθηκε στο Νόβγκοροντ ένα ρωσικό λεξικό (Collison 1982: 49).

Το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι λεξικογράφοι του Μεσαίωνα ήταν ότι η εργασία τους στηριζόταν στην αντιγραφή. Οι αντιγραφείς –συνήθως των μοναστηριών– δεν ήταν πάντοτε επαρκείς ή διαθέσιμοι για την εργασία τους, ενώ ο χρόνος παραγωγής ενός λεξικού ήταν απρόβλεπτος. Είναι, επομένως, κατανοητό ότι η ανακάλυψη της τυπογραφίας αποτέλεσε κυριολεκτικά επανάσταση και για τη λεξικογραφία, όπως και για οτιδήποτε σχετιζόταν με την γραπτή παραγωγή λόγου.

4. Η εποχή της Αναγέννησης και η ανάδυση των εθνικών γλωσσών

Η μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση αποτέλεσε, οπωσδήποτε, μια μακρόχρονη διαδικασία, η οποία όμως καθορίστηκε από ιστορικές τομές. Μια τέτοια τομή ήταν η εισαγωγή της τυπογραφίας από την Ανατολή στην Ευρώπη. Η τυπογραφία διευκόλυνε την αναπαραγωγή των βιβλίων, μείωσε τις τιμές τους και είχε ως αποτέλεσμα πολλοί περισσότεροι άνθρωποι να έχουν πρόσβαση σε αυτά. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι η υποδοχή του έντυπου βιβλίου δεν έγινε αμέσως δεκτή με ενθουσιασμό, όπως πιθανόν να θεωρούμε σήμερα. Ο Collison (1982: 54) χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Τα τυπωμένα αντίγραφα, αρχικά, έχαιραν μικρής εκτίμησης: θεωρούνταν ως ένα κατώτερο υποκατάστατο για το πραγματικό αντικείμενο και υπήρχε ακόμη αρκετή απασχόληση για αντιγραφείς, καθώς αυτοί που είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν προτιμούσαν ένα χειρόγραφο αντίγραφο από ένα τυπωμένο. Σημαντική απόδειξη για αυτό ήταν η πρόθεση τα πρώτα τυπωμένα βιβλία να μοιάζουν στα χειρόγραφα αντίγραφα που αντικαθιστούσαν».

Ωστόσο, οι τεχνολογικές εξελίξεις της νέας εποχής εντέλει επικρατούν και τυπώνονται έργα που είχαν εξασφαλίσει ήδη μια αγορά. Δεν είναι, επομένως, διόλου παράδοξο ότι ένα από τα πρώτα βιβλία που τυπώθηκαν ήταν η Βίβλος. Στο χώρο της γραμματικής το πρώτο βιβλίο που τυπώνεται είναι η λατινική Γραμματική του Δονάτου, *Ars minor*, έργο του 4ου αιώνα, το οποίο τυπώνει ο Γουτεμβέργιος στο Μάιντς το 1452. Το πρώτο λεξικό που τυπώνεται είναι το *Catholicon* του Joannes Balbus, έργο του 13 αι., επίσης από τον Γουτεμβέργιο στο Μάιντς το 1460.

Μια δεύτερη σημαντική τομή είναι η αύξηση του ενδιαφέροντος για τις ομιλούμενες γλώσσες των εθνών της Ευρώπης, παρόλο που τα λατινικά θα παραμείνουν για αρκετούς αιώνες η επίσημη γλώσσα της διανοήσης, της διοίκησης και της δικαιοσύνης. Οι εξελίξεις στη λεξικογραφία, επομένως, είναι άμεσα συναρτημένες με αυτούς τους δύο καθοριστικούς παράγοντες (τυπογραφία και ανάδυση εθνικών γλωσσών), όπως θα αποδειχτεί και με την χρυσή εποχή των λεξικών τον 18ο και 19ο αιώνα, όταν η τυποποίηση των εθνικών γλωσσών των εθνικών κρατών θα έχει ως βασικό της όχημα τη σύνταξη λεξικού και γραμματικής.

Ορισμένες παραδειγματικές περιπτώσεις λεξικών της περιόδου είναι το πρώτο τυπωμένο δίγλωσσο λεξικό *Vocabolista italiano-tedesco* («ιταλο-γερμανικό λεξικό», Βενετία 1477), το *Vocabularius breviloquus*, το οποίο επικεντρωνόταν στην κλασική λατινική και συντάχτηκε από το γερμανό ουμανιστή Reuchlin (1475), το *Etymologicum magnum* του κρητικού Μάρκου Μουσούρου, λεξικό του 12ου αι. (Βενετία 1499), το *Universal vocabulario en latin y en romance* του Alfonso Fernandez de Palencia (Σεβίλλη, 1490) και το *Vocabulary in French and English* (1480) του πρώτου εκδότη της Αγγλίας Caxton.

4.1. Η ευρωπαϊκή διάσταση της λεξικογραφίας

Έχει διαφανεί ότι από την Αναγέννηση και μετά επίκεντρο της ιστορικής μελέτης της λεξικογραφίας είναι η Ευρώπη. Και αυτό συμβαίνει όχι γιατί δεν συνεχίζεται η παραγωγή λεξικών στις μη ευρωπαϊκές χώρες, αλλά γιατί οι κύριες κατευθύνσεις για την παραγωγή αυτή δίνονται από τους ευρωπαϊκούς λαούς και την παγκόσμια κυριαρχία που αποκτούν. Στην Ευρώπη η σύνταξη λεξικών λειτούργησε ως εργαλείο γλωσσικού σχεδιασμού και γλωσσικής πολιτικής. Η ανάδυση των εθνικών κρατών συνοδεύτηκε από την ανάγκη για τυποποίηση των εθνικών γλωσσών. Τον στόχο αυτό εξυπηρέτησε η ίδρυση Εθνικών Ακαδημιών και η ανάθεση σε αυτές της σύνταξης των εθνικών λεξικών.

Η μακρόχρονη περίοδος της συγκρότησης και στη συνέχεια της τυποποίησης των εθνικών γλωσσών διακρίνεται, ακολουθώντας την περιοδολόγηση της Hass (2010), σε τρεις φάσεις. Στην πρώτη φάση ξεκινά η «χειραφέτηση» των ομιλούμενων γλωσσών από τη λατινική, που έως τότε ήταν η γλώσσα για όλες τις «επίσημες» λειτουργίες και οι διανοούμενοι συζητούν για το ποια θα πρέπει να είναι η βάση της πρότυπης γλώσσας. Είναι η φάση των γραμματικών πραγματειών. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες η φάση αυτή τοποθετείται χρονικά στο τέλος του Μεσαίωνα αλλά πιθανόν και πολύ αργότερα.

Στη δεύτερη φάση η συζήτηση για την πρότυπη γλώσσα απαιτεί πια την τεκμηρίωση στα κείμενα: αυτή είναι η στιγμή των λεξικών. Ιδρύονται οι Ακαδημίες των ευρωπαϊκών χωρών και ακολουθούν άλλοι θεσμοί (π.χ. Ινστιτούτα). Τα ζητήματα που απασχολούν τους συντάκτες των λεξικών αφορούν την προτεραιότητα του γραπτού λόγου έναντι του προφορικού, την ορθογραφία, τη θέση των ξένων λέξεων. Ο 18ος και ο 19ος αιώνας «σφραγίζονται» από την έκδοση λεξικών.

Στον παρακάτω πίνακα (από Collison 1982: 74) δίνονται οι χρονολογίες ίδρυσης των Ακαδημιών και σύνταξης των λεξικών για ορισμένες γλώσσες, ευρωπαϊκές και μη:

ΑΚΑΔΗΜΙΑ	ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ	ΛΕΞΙΚΟ
αραβική	1919	σύνταξη αραβικού λεξικού
αρμενική	1715	Aukerian & Brand, <i>English and Armenian dictionary</i> , 1821-1825
βρετανική	1901	<i>Medieval Latin word-list</i> , 1934
γαλλική	1635	<i>Dictionnaire</i> , 1694
γερμανική	18ος αι.	<i>Thesaurus linguae latinae</i> , 1900-
γιουγκοσλαβική	19ος αι.	<i>Rjecnik brvatskoga ili srpskoga jezika</i> , 1880-
δανική	1743	<i>Dansk ordbog</i> , 1783-1805
ιρλανδική	1731	<i>Dictionary of the Irish language</i> , 1913-
ισπανική	1713	<i>Diccionario de la lengua espanola</i> , 1726-1737
ιταλική	1582	<i>Vocabolario della Crusca</i> , 1612
κινεζική	-	<i>Pei wan yun fu</i> , 1711
πολωνική	1753	<i>Slownik staropolski</i> , 1953
πορτογαλική	1779	<i>Diccionario de la lingoa portugueza</i> , 1793-
ρωσική	1724	<i>Slovar' russkogo</i> , 1789-1794
σουηδική	1786	<i>Ordbok ofver svenska spraket</i> , 1893-
τσεχική	20ος αι.	πρόγραμμα ετυμολογικού λεξικού
Διεθνής Ένωση Ακαδημιών	1901	<i>Novum glossarium mediae latinitatis</i> , 1959-

Η τρίτη και τελευταία φάση ξεκινά για τις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες στις αρχές του 20ου αιώνα, όταν πλέον έχει επιτευχθεί η γλωσσική τυποποίηση σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Τα λεξικά δεν είναι πια η αποκλειστική πηγή γλωσσικής τεκμηρίωσης, αλλά παραμένουν σημαντική και με ισχυρή συμβολική αξία. Ιδιαίτερα μετά τους παγκόσμιους πολέμους, η χρήση των λεξικών επεκτείνεται και απευθύνεται σε πολλά και διαφορετικά ακροατήρια. Όμως τα λεξικά, όπως σωστά επισημαίνει η Hass (2010) δεν είναι πια «θησαυροφυλάκια, αλλά αποθήκες λεξικής πληροφορίας».

Υπάρχει, επομένως, μια ευρωπαϊκή διάσταση πλέον στις λεξικογραφικές εξελίξεις. Καταλήγει όμως η ευρωπαϊκή διάσταση να είναι συνώνυμη της παγκόσμιας; Σε τι έγκειται η ιστορική διάσταση αυτής της «ευρωπαϊκότητας»; Κατά την Hass (2010: 2),

«όλα τα έθνη και οι πολιτισμοί εντός της Ευρώπης έχουν τουλάχιστον έμμεσες σχέσεις με τα σημασιολογικά συστήματα της ελληνικής και της λατινικής, ιδιαίτερα όσον αφορά τις γραπτές πηγές, και εντός αυτών έχουν ενσωματωθεί η αραβική, η ιουδαϊκή και ορισμένες άλλες παραδόσεις. Ήδη πριν το Μεσαίωνα το πολιτιστικό μονοπώλιο της λατινικής συγκρότησε την Ευρώπη ως χώρο διάνοησης (intellectual space)».

Η άποψη αυτή –αν και σε μεγάλο βαθμό απηχεί ένα πολιτιστικό ηγεμονισμό της Δύσης– μπορεί να τεκμηριωθεί στη ιστορία των λεξικών μέσα από τα λεξικά-σταθμούς που θα μελετήσουμε αμέσως παρακάτω. Είναι όμως μια άποψη που επιδέχεται κριτική, όχι τόσο γιατί είναι μακριά από την ιστορική αλήθεια, αλλά γιατί δεν επιμένει στην ιστορικότητα –και άρα την προσωρινότητα– του φαινομένου. Επίσης, γιατί η ενσωμάτωση τόσων παραδόσεων καθιστά τη διάσταση της «ευρωπαϊκότητας» συμβατική ή ακριβέστερα την καθιστά διάσταση που αναφέρεται στην πολιτιστική ηγεμονία. Άλλωστε, όπως αναρωτιέται και η Hass (όπ.π.): «Ενώ δεν είναι συζητήσιμο ποιο πρέπει να θεωρηθεί το κέντρο της Ευρώπης, το ερώτημα των ανατολικών, νοτιο-ανατολικών και νότιων συνόρων μεταξύ της Ευρώπης, της Ασίας και του αραβικού κόσμου είναι ακόμη ανοιχτό».

Η παρουσίαση των εξωευρωπαϊκών παραδόσεων που προηγήθηκε, καθώς και η προσεκτική μελέτη του παραπάνω πίνακα δημιουργούν αμφιβολίες για το κατά πόσο η σύγχρονη λεξικογραφία είναι ένα καθαρά ευρωπαϊκό δημιούργημα. Ανάλογους προβληματισμούς θα θέσει και η μελέτη της νεοελληνικής περίπτωσης που θα ακολουθήσει. Ας επανέλθουμε όμως στα λεξικά-σταθμούς της Ευρώπης.

4. 2. Το *Vocabolario degli Accademici della Crusca* της Ακαδημίας της Φλωρεντίας

Ένα από τα πρώτα ευρωπαϊκά λεξικά που αποπειράονται όχι μόνο να καταγράψουν τη γλώσσα, αλλά και να πραγματοποιήσουν γλωσσική ρύθμιση, προτείνοντας τους ορθούς τύπους, είναι το Λεξικό της Ακαδημίας της Φλωρεντίας. Η ανάγκη για την τυποποίηση της ιταλικής εμφάνισε ιδιαιτερότητες σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, τόσο λόγω του γλωσσικού ζητήματος που καθόρισε την ιστορία της ιταλικής γλώσσας, όσο και λόγω της πολυμορφίας των ιταλικών διαλέκτων και γλωσσών. Στη φλωρεντινή Ακαδημία ανατέθηκε το 1550 από το δούκα της Τοσκάνης, Κοσίμο τον Α', το καθήκον να «σταθεροποιήσει τους κανόνες της γλώσσας». Η βασική δραστηριότητα της Ακαδημίας προκειμένου να πραγματοποιήσει αυτόν τον στόχο ήταν λεξικογραφική. Έτσι το 1606 το λεξικό ήταν ήδη έτοιμο και το 1612 εκδίδεται από τον τυπογράφο Alberti στη Βενετία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφορετικοί τίτλοι που προτείνονται για το λεξικό, μιας και οι ακαδημαϊκοί θέλουν να δηλώνεται στον τίτλο η θέση τους για το γλωσσικό ζήτημα, δηλαδή, η θέση τους για το ποια γλωσσική ποικιλία πρέπει να αποτελέσει τη βάση της πρότυπης ιταλικής. Έτσι, σύμφωνα με το Migliorini (1978), ο πρώτος προτεινόμενος τίτλος (1608) είναι *Vocabolario della lingua toscana degli Accademici della Crusca* («Λεξικό της τοσκανικής γλώσσας των Ακαδημαϊκών της Κρούσκα»), στον οποίο δηλώνεται η θέση ότι η βάση της τυποποίησης οφείλει να είναι η ποικιλία της Τοσκάνης, ο δεύτερος προτεινόμενος τίτλος (1610) είναι *Vocabolario della lingua toscana cavato dagli scrittori e dall' uso della città di Firenze dagli Accademici della Crusca* («Λεξικό της τοσκανικής γλώσσας όπως προκύπτει από τους συγγραφείς και από τη χρήση της πόλης της Φλωρεντίας από τους Ακαδημαϊκούς της Κρούσκα»), στον οποίο δηλώνεται επιπλέον ότι η πρότυπη γλώσσα οφείλει να λαμβάνει υπόψη της τόσο τη γλώσσα των κλασικών συγγραφέων, όσο και την ομιλούμενη γλώσσα της Φλωρεντίας και τελικά επιλέγεται ο λιτός τίτλος *Vocabolario degli Accademici della Crusca* («Λεξικό των Ακαδημαϊκών της Κρούσκα»). Άλλωστε, *crusca* σημαίνει «πίτουρο, άχρηστο τμήμα του σιταριού» και ο στόχος των Ακαδημαϊκών ήταν να μην αναμιχθεί το πίτουρο, ή ακόμη περισσότερο τα υπολείμματα και τα άχυρα με το αλεύρι, δηλαδή να ξεκαθαρίσουν την ορθή γλώσσα από τους «άχρηστους» τύπους.

Στην εισαγωγή του λεξικού διαφαίνεται η πρόθεση των συντακτών να «διατηρήσουν τη γλώσσα», ακολουθώντας το πρότυπο του γραπτού λόγου κυρίως του 1400 και του αρχαιστή Bembo. Αναφέρουν κλασικούς συγγραφείς του 1400, των οποίων ακολουθούν το γλωσσικό πρότυπο, ενώ δεν παραλείπουν την αναφορά στο Δάντη, το Βοκκάκιο, τον Πετράρχη. Επιμένουν σε εκείνους τους συγγραφείς που γράφουν στην φλωρεντινική διάλεκτο. Από τους υπόλοιπους συμπεριλαμβάνουν στον κατάλογο λέξεων μόνο «τις όμορφες, τις σημαντικές και της δικής μας χρήσης». Οι λέξεις «μικρότερου κύρους», δηλαδή όσες προέρχονται από την προφορική γλώσσα ή από τους συγγραφείς του επόμενου αιώνα, του 1500, λημματογραφούνται ως παράγωγες των λέξεων «μεγαλύτερου κύρους». Για παράδειγμα, οι «μικρότερου κύρους» λέξεις *calappio* ή *galappio* «βρόγχος, θηλιά» λημματογραφούνται κάτω από το «εγκυρότερο» *accalappiare* «παγιδεύω». Δίνονται επίσης πολλές εκδοχές λέξεων, π.χ. *notomia/anatomia* «ανατομία», *spelda/spelta* «ποικιλία σιταριού», ούτως ώστε οι χρήστες του λεξικού να ανατρέχουν σε αυτό και σε περιπτώσεις αμφιβολιών για τον ορθό τύπο. Για κάθε σημασία των λέξεων

δίνονται, όπου είναι δυνατόν, παραδείγματα από την ποίηση και τον πεζό λόγο. Οι παροιμίες και οι εκφράσεις εντάσσονται στο λεξικό με αρκετή επιείκεια, ακόμα κι αν δεν μαρτυρούνται στους συγγραφείς.

Το λεξικό της Ακαδημίας της Κρούσκα γνώρισε απανωτές εκδόσεις, στις οποίες επέρχονταν αλλαγές τόσο στο λημματολόγιο, όσο και στα παραδείγματα χρήσης. Η τρίτη του έκδοση έγινε το 1691 σε τρεις τόμους από την Stampperia dell' Accademia della Crusca (Τυπογραφείο της Ακαδημίας της Κρούσκα). Σε αυτήν είχαν συμπεριληφθεί πενήντα συγγραφείς, αρχαίοι και σύγχρονοι, είχε αυξηθεί ο αριθμός των λημμάτων, τα παραδείγματα αφηρημένων ρηματικών τύπων, ενώ είχαν καταχωρηθεί ως αυτόνομα λήμματα πολλοί τύποι υποκοριστικών, μεγεθυντικών, καθώς και υπερθετικοί βαθμοί επιθέτων. Όπως ισχυρίζεται ο Migliorini (1978: 453), «καμιά άλλη σύγχρονη γλώσσα δεν είχε στο τέλος του 17ου αιώνα ένα λεξικό που θα μπορούσε να συναγωνιστεί εκείνο της Κρούσκα».

Η επιρροή του λεξικού στις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες ήταν αδιαμφισβήτητη. Λειτουργήσε ως πρότυπο επαγγελματικής και ομαδικής λεξικογραφικής εργασίας για τους συντάκτες λεξικών των άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών. Όταν το 1635 ιδρύεται η Γαλλική Ακαδημία (Académie Française) στο Παρίσι με βασικό στόχο τη σύνταξη έγκυρου λεξικού της γαλλικής γλώσσας, ένας από τους εμπνευστές της ιδέας, ο ποιητής Jean Chapelain «χρωστούσε αναμφισβήτητα κάτι στο παράδειγμα του Λεξικού της Ακαδημίας της Κρούσκα» (Collison 1982: 79).

4.3. Η συμβολή της γαλλικής λεξικογραφίας της Αναγέννησης

Η ανάδειξη της γαλλικής γλώσσας ως εθνικού συμβόλου ταυτότητας, καθώς και η διασύνδεσή της με την συγκρότηση του γαλλικού έθνους-κράτους είχε, ωστόσο, οδηγήσει σε λεξικογραφικά προϊόντα πριν την ίδρυση της Γαλλικής Ακαδημίας. Το 1606 εκδίδεται το λεξικό *Thresor de la langue françoise*, δύο χρόνια μετά το θάνατο του συντάκτη του Jean Nicot, το οποίο υπήρξε το πρώτο μονόγλωσσο γαλλικό λεξικό. Όπως αναφέρει ο Kibbee (1995: 103):

«η ίδια η πράξη της δημιουργίας μονόγλωσσου λεξικού αντανάκλα την αυτοπεποίθηση του νέου έθνους-κράτους (μετά τους θρησκευτικούς πολέμους) και στοχεύει στο να γίνει η γλώσσα εργαλείο ισχύος. Το λεξικό ακολούθησε μετά από μισό αιώνα συζήτησης γύρω από το τι συνιστούσε τα «*naif françois*», ερώτημα που απαιτούσε μια νέα ιστορική προσέγγιση στη γαλλική γλώσσα, η οποία ανέκυψε από τη διδασκαλία του Adrien Turnèbe στα μισά του 16ου αιώνα. Η ανάλυση αυτού του ζητήματος, όπως εκδηλώθηκε τον 17ο αιώνα, εγκαθίδρυσε μια πρότυπη γλώσσα για το έθνος και ένα γλωσσικό πρότυπο για τη συμμετοχή στην ελίτ του έθνους».

Εκτός από το καθεαυτό λεξικό, στο έργο συμπεριλαμβάνονται σχόλια για τη γαλλική γλώσσα του ίδιου του συγγραφέα (*Les Commentaires de la langue françoise*), καθώς και μια γραμματική 32 σελίδων (*Exact et tres-facile acheminement a la langue françoise*) συνταγμένη από τον Jean Masset, η οποία απευθύνεται σε όσους μαθαίνουν τη γαλλική ως ξένη γλώσσα και ειδικά στους Γερμανούς.

Τα βασικά χαρακτηριστικά που καθιστούν το λεξικό αξιοσημείωτο είναι (Kibbee 1995: 112-116) :

α) Η χρήση πηγών και η αναφορά σε αυτές όσον αφορά τις ετυμολογήσεις. Συγκεκριμένες πηγές που αναφέρονται είναι το αγγλο-νορμανδικό ρομάντζο *Guy de Warwick* (πρώιμος 13ος αι.) και η πραγματεία του 16ου αι. του Jacques du Fouilloux για το κυνήγι. Η πρώτη πηγή αναφέρεται ως πρώιμη μαρτυρία μιας λέξης, ενώ η δεύτερη ως πρόσφατη επιβεβαίωση της χρήσης της λέξης.

β) Η χρονολόγηση της λέξης. Σε αυτό βοήθησε η ευρεία γνώση των ρομανικών γλωσσών που διέθετε ο Nicot, που του επέτρεπε να διερευνά εάν μια ρίζα της γαλλικής προέρχεται απευθείας από τη λατινική ή από άλλες ρομανικές γλώσσες. Αυτή η έμφαση στην ετυμολόγηση και την χρονολόγηση των λέξεων είναι συμβατή με την ιστορική προσέγγιση που κυριαρχούσε τότε στη γαλλική σκέψη.

γ) Η επιμονή στην ιστορική ερμηνεία, τόσο στα γλωσσικά λήμματα όσο και σε εκείνα που παρέχουν εγκυκλοπαιδικές πληροφορίες.

δ) Η εμμονή στα ιστορικά διδάγματα. Όπως αναφέρει ο Kibbee (όπ. π.), «ο Nicot ολοκλήρωσε την εργασία του μετά την επικράτηση της μοναρχίας και της Καθολικής Εκκλησίας στους θρησκευτικούς πολέμους και σαφώς αντιπροσώπευε την συντηρητική πτέρυγα αυτού του κινήματος, που εστιαζόταν περισσότερο στη φύση του παρελθόντος παρά στις δυνατότητες του μέλλοντος».

Η περίπτωση της Γαλλίας, ωστόσο, είναι χαρακτηριστική, διότι έχουμε την παρέμβαση του κράτους στα γλωσσικά θέματα, έχουμε δηλαδή άμεση κρατική παρέμβαση για τη γλωσσική ρύθμιση με τη δημιουργία της Γαλλικής Ακαδημίας. Συγκεκριμένα, το 1635 ο καρδινάλιος Ρισελιέ ίδρυσε τη Γαλλική Ακαδημία στο Παρίσι, αναθέτοντάς της ως ένα από τα καθήκοντά της τη σύνταξη έγκυρου λεξικού της γαλλικής γλώσσας. Η εγκυρότητα του λεξικού θα εξαρτιόταν από το κατά πόσο θα μπορούσε αυτό να αποτυπώσει την «ορθή χρήση» (*le bon usage*). Αυτή αποτελούσε και το βασικό αντικείμενο των μακροχρόνιων συζητήσεων μεταξύ των Γάλλων διανοουμένων. Εξίσου μακροχρόνια υπήρξε και η διαδικασία έκδοσης του λεξικού της Γαλλικής Ακαδημίας. Η εκτύπωση ξεκίνησε το 1680 και το πρώτο μέρος του λεξικού εκδόθηκε το 1687. Τελικά παρουσιάστηκε στο βασιλιά στις 24 Αυγούστου 1694. Το λεξικό ακολουθούσε τη διάταξη των οικογενειών λέξεων με βάση τη ρίζα τους και περιείχε ορισμούς, οι οποίοι, ωστόσο, δεν ήταν πάντοτε επαρκείς (Collison 1982: 89).

Ενώ το λεξικό της Ακαδημίας της Κρούσκα παρέθετε παραδείγματα από συγγραφείς, στο λεξικό της Γαλλικής Ακαδημίας προτιμήθηκε η πρακτική της παράθεσης κατασκευασμένων παραδειγμάτων. Επίσης, δυσκολίες στους χρήστες προξενούσε και η διάταξη με βάση τη ρίζα. Επομένως, η πρώτη έκδοση δεν πέτυχε το βασικό στόχο του Ρισελιέ για την αποτύπωση της «ορθής» χρήσης και ορθογραφίας (Collison 1982: 89). Οι επόμενες εκδόσεις του λεξικού ήταν σαφώς βελτιωμένες. Στη δεύτερη (1718) ακολουθείται η αλφαβητική σειρά λέξεων, η τρίτη έκδοση γίνεται το 1740, ενώ η τέταρτη (1762) είναι κατά γενική ομολογία η καλύτερη.

Οι διαφωνίες, ωστόσο, για τον τρόπο σύνθεσης του λεξικού αποτυπώθηκαν και στην έκδοση άλλων λεξικών. Συγκεκριμένα, ο Cesar-Pierre Richelet εκδίδει το 1680 το *Dictionnaire François*, το οποίο είναι το πρώτο μονόγλωσσο λεξικό ορισμών της γαλλικής, ενώ έχουν προηγηθεί αντίστοιχα λεξικά της ισπανικής και της ιταλικής. Ο Richelet και η ομάδα συνεργατών του προβαίνουν στη σύνθεση αυτού του λεξικού, γιατί διαφωνούν τόσο με την καθυστέρηση στην παραγωγή λεξικού από τη Γαλλική Ακαδημία, όσο και γιατί απορρίπτουν την αρχή της Ακαδημίας να μην περιλάβει φιλολογικά παραθέματα. Αντίθετα, το δικό τους λεξικό περιέχει πληροφορίες για το περιβάλλον χρήσης των λέξεων, το επίπεδο χρήσης, τη γεωγραφική ποικιλία, καθώς και ποικιλίες προφοράς και ορθογραφίας. Περιλαμβάνει επίσης πλήρη ερμηνεύματα των λέξεων.²

Η μακροχρόνια λεξικογραφική δραστηριότητα της Ακαδημίας δεν εμπόδισε την υπόλοιπη λεξικογραφική παραγωγή στη γαλλική, η οποία συνεχιζόταν σε όλη τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής: α) τα έργα του Monet *Parallèle des langues françoise et latine* και *Invantaire des deus langues françoise*

² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το *Dictionnaire François*, δες Bray (1986).

et latine, που εκδόθηκαν το 1636 και απηχούν βαθιά κατανόηση τόσο της σύγχρονης, όσο και παλιότερων μορφών της γλώσσας, β) το έγκυρο λεξικό της μεσαιωνικής λατινικής, το *Glossarium mediae et infimae latinitatis* που συντάχθηκε από τον Charles du Cange και εκδόθηκε στο Παρίσι το 1678. Ο du Cange με το έργο του συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό τόσο στις σύγχρονες μελέτες, όσο και στην έρευνα για τους βυζαντινούς λεξικογράφους και ιστορικούς.

Η Ακαδημία, πάντως, δέχτηκε αρκετές κριτικές για τις λεξικογραφικές της αρχές και μετά την έκδοση του Λεξικού. Η πλέον χαρακτηριστική κριτική είναι του Charles Rougens, ο οποίος το 1794 παρουσιάζει στους αντιπροσώπους των πολιτών της Γαλλικής Δημοκρατίας, πλέον, τις βασικές αρχές που θα έπρεπε να ακολουθεί ένα λεξικό της γαλλικής γλώσσας. Η κριτική του Rougens στο Λεξικό της Ακαδημίας εστιάζεται στην έλλειψη παραθεμάτων από κλασικούς συγγραφείς, καθώς και στο ότι αυτό περιέχει πλήθος ιδιωματικών χρήσεων που δεν είναι πλέον σε χρήση. Οι βασικές αρχές που προτείνει ο Rougens είναι συνοπτικά οι εξής (Collison 1982: 112-114). Το λεξικό πρέπει να περιέχει: α) το μέρος του λόγου και την προσωδία κάθε λέξης, β) ετυμολογία απαλλαγμένη από αναφορές σε πολύ παλιές γλωσσικές μορφές, όπως η κελτική, η ισλανδική ή η γοτθική, γ) επαρκή ορισμό της λέξης που να επιμένει στην πιο πρόσφατη σημασία, δ) τις διαφορετικές σημασίες που έχουν οι λέξεις, τεκμηριωμένες με παραθέματα σύγχρονων κλασικών και με αποφυγή των νεολογισμών, ε) ένα τουλάχιστον συνώνυμο για κάθε λέξη με τις σημασιολογικές αποχρώσεις που αυτό διαθέτει και στ) ένα τελικό παράρτημα αφιερωμένο στον εμπλουτισμό της γαλλικής, το οποίο θα περιέχει αντώνυμα, υποκοριστικά, μεγεθυντικά, λέξεις της αρχαίας γλώσσας ή άλλων γλωσσών, καθώς και πληροφορίες που προκύπτουν από τη συγκριτική μελέτη των γλωσσών. Οι λεξικογραφικές αρχές του Rougens υπήρξαν πρωτοπόρες για την εποχή του, αλλά δεν αποτυπώθηκαν σε ένα δικό του λεξικό. Επηρέασαν όμως πολλά από τα επόμενα λεξικά της γαλλικής. Συνολικά, η λεξικογραφική δραστηριότητα της Γαλλίας κυριαρχούσε στην Ευρώπη σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα.

5. Η άνθηση της λεξικογραφίας στους νεότερους χρόνους

5.1. Η συμβολή της ιστορικής λεξικογραφίας: Jacob & Wilhelm Grimm *Deutsches Wörterbuch* (1854-1960)

Από την έως τώρα περιήγησή μας στην ιστορία των λεξικών διαπιστώσαμε ότι η λεξικογραφική πρακτική συνοδεύτηκε από ερωτήματα που αφορούν την ιστορία των λέξεων, δηλαδή τον τρόπο που οι σύγχρονες σημασίες των λέξεων μπορούν να φωτιστούν από τη μελέτη των παλαιότερων σημασιών τους. Αυτό το επίμονο ερώτημα των λεξικογράφων –ερασιτεχνών και επαγγελματιών– αρχίζει να παίρνει πιο συγκροτημένη μορφή με τη διαμόρφωση της ιστορικο-συγκριτικής γλωσσολογίας και αποτυπώνεται σε λεξικογραφικά έργα ιστορικού προσανατολισμού.³

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στη γλώσσα και τη χώρα –τη Γερμανία– που αναπτύχθηκε η ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία τον 19ο αιώνα, εμφανίζεται και το πρωτοτυπικό ιστορικό λεξικό της εποχής, το *Deutsches Wörterbuch* («Γερμανικό Λεξικό») των αδελφών Grimm. Το πρώτο τεύχος του λεξικού αυτού εκδίδεται το 1832, ο πρώτος τόμος του το 1854, αλλά μόλις το 1960 ολοκληρώνονται και οι οκτώ τόμοι του μνημειώδους αυτού έργου. Οι δύο αδελφοί που ξεκίνησαν το έργο, ο Wilhelm και ο Jacob Grimm, πεθαίνουν το 1859 και το 1863 αντίστοιχα και το έργο τους συνεχίζεται από διακεκριμένους γερμανούς φιλόλογους της εποχής. Ωστόσο, οι αδελφοί Grimm και ιδιαίτερα ο Jacob με το έργο του *Deutsche Grammatik* είχαν θέσει τις βάσεις για τη συγκριτική μελέτη των γερμανικών γλωσσών συνολικά, στις οποίες η γοτθική έπαιξε

³ Για περισσότερα σχετικά με τα ιστορικά λεξικά, δες Merkin (2003 [1983]).

κεντρικό ρόλο, παρόμοιο με εκείνον της σανσκριτικής στην οικογένεια των ινδο-ευρωπαϊκών γλωσσών (Collison 1982: 126).

Στόχος των αδελφών Grimm ήταν να συντάξουν ένα λεξικό που να περιέχει τη Νέα Υψηλή Γερμανική (Hochdeutsch), τη γλώσσα που θα χρησιμοποιείτο για τον επίσημο γραπτό λόγο, χρησιμοποιώντας πηγές από τον 15ο αιώνα περίπου. Θέλησαν να συμπεριλάβουν τη γερμανική γλώσσα, όπως διαμορφώθηκε από τα γραπτά του Λούθηρου έως τα γραπτά του Γκαίτε. Περιλάμβαναν ετυμολογίες, τους σημαντικότερους διαλεκτικούς τύπους και πλήθος παραθεμάτων από κλασικά έργα. Έλειπαν, ωστόσο, οι φωνολογικές πληροφορίες. Το λεξικό των αδελφών Grimm λειτούργησε ως μοντέλο για τα λεξικά και άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, μικρών και μεγάλων.

5.2. Η λεξικογραφία της βρετανικής αγγλικής: Από τον Cawdrey στον Johnson

Παρόλο που στις μέρες μας το υπόδειγμα της λεξικογραφίας της αγγλικής, στη βρετανική και την αμερικανική εκδοχή της, είναι κυρίαρχο, η ιστορική μελέτη δείχνει ότι η αγγλοσαξονική λεξικογραφία αναπτύσσεται και αναδεικνύεται σχετικά αργά συγκρινόμενη με τις λεξικογραφικές πρακτικές σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες που έως τώρα αναφέρθηκαν, όπως η ιταλική ή η γαλλική. Είναι γνωστό ότι στη Μεγάλη Βρετανία μόλις τον 20ο αιώνα (1901) ιδρύεται Ακαδημία με στόχο τη σύνταξη λεξικού (δες και παραπάνω τον πίνακα στην 4.1.), ενώ η Βασιλική Ακαδημία που ιδρύεται επίσημα ήδη το 1660 είχε ως πρωταρχικό σκοπό της τον επιστημονικό πειραματισμό και μόνο εμμέσως επηρέαζε τη γλώσσα και συγκεκριμένα τον γραπτό λόγο. Υπερίσχυε, επομένως, η γλώσσα των τεχνιτών και των εμπόρων σε εκείνη των λογίων (βλ. και Salvi 1988a: 22).

Θα αναφερθούμε σε δύο παραδείγματα λεξικών της βρετανικής αγγλικής, σε εκείνο του Robert Cawdrey και σε εκείνο του Samuel Johnson. Το πρώτο μονόγλωσσο λεξικό εκδίδεται τον 17ο αιώνα (1604). Συντάκτης του ο Robert Cawdrey και τίτλος του *A Table Alphabeticall*. Ως συμπλήρωμα του τίτλου δίνεται ένα μικρό επεξηγηματικό κείμενο:

“conteyning and teaching the true writing, and understanding of hard usuall English wordes, borrowed from the Hebrew, Greeke, Latine or French &c. With the interpretation thereof by plaine English words, gathered for the benefit & helpe of Ladies, Gentlewomen, or any other unskilfull persons. Whereby they may the more easilie and better understand many hard English wordes, which they shall heare or read in Scriptures, Sermons, or elsewhere, and also be made able to use the same aptly themselves...At London,...1604.”

Το λεξικό του Cawdrey περιείχε 2.500 λήμματα «δύσκολων λέξεων» (hard words) με σύντομους ορισμούς, οι οποίοι συχνά ταυτίζονταν με μια συνώνυμη λέξη. Εκείνη την εποχή ο Σαίξπηρ είχε ήδη γράψει τα δύο τρίτα των έργων του και είχε εμπλακεί στη σύνθεση των μεγάλων τραγωδιών του. Παρόλο που είναι δύσκολο να διαπιστωθεί κάποια σχέση ανάμεσα στο έργο του Σαίξπηρ και των υπόλοιπων δραματουργών αφενός και στο μικρό λεξικό του Cawdrey αφετέρου, οι δραματουργοί της ελισαβετιανής περιόδου στηρίζονταν στην προηγούμενη μεσαιωνική και αναγεννησιακή παράδοση της λεξικογραφίας της αγγλικής. Υπήρχαν λ.χ. αγγλικά ερμηνεύματα σε λατινικά ή γαλλικά κείμενα, όπως το *De Nominibus Utensilium* (γύρω στο 1200 περίπου) του Alexander Neckham, καθώς και λατινο-αγγλικά γλωσσάρια για σχολικές χρήσεις. Εξίσου σημαντικό τμήμα της λεξικογραφικής παράδοσης αποτελούσαν τα δίγλωσσα ή πολύγλωσσα λεξικά στα οποία εμπλέκονταν κυρίως η λατινική και η αγγλική, όπως το αγγλο-λατινικό λεξικό *Promptorium Parvulorum, sive Clericorum* (περίπου στο 1440) και το αγγλο-λατινικό κείμενο *Catholicum Anglicum* (1483). Ο άμεσος πρόγονος –αλλά και το πρότυπο– του λεξικού του Cawdrey ήταν το έργο του Coote *English Schoole-Master* (1596), που περιείχε γραμματική, κατήχηση, προσευχές και λεξιλόγιο. Πηγή

επίσης του λεξικού του Cawdrey αποτέλεσε και το λατινο-αγγλικό λεξικό του Thomas (περίπου 1588). Ο Cawdrey στηρίχθηκε στα έργα των Coote και Thomas και ακολούθησε την επιλογή τους να συμπεριλάβει στο λεξικό του τις «δύσκολες λέξεις» και σε καμία περίπτωση δεν στόχευε να συμπεριλάβει την αγγλική γλώσσα ως σύνολο. Το έργο του Cawdrey έκανε τέσσερις εκδόσεις, χωρίς ωστόσο σημαντικές αλλαγές ή βελτιώσεις.⁴

Οι Starnes & Noyes (1991 [1946]) αναφέρουν και αναλύουν είκοσι ακόμη λεξικά που εκδίδονται μετά το λεξικό του Cawdrey και μέχρι την έκδοση του λεξικού του Johnson, δηλαδή στο διάστημα ανάμεσα στο 1604 και το 1755. Ο κοινός στόχος, ωστόσο, όλων των λεξικογραφικών έργων μετά το λεξικό του Cawdrey και για μια εκατονταετία περίπου ήταν να συμπεριλάβουν και να ερμηνεύσουν τις «δύσκολες λέξεις». Το πρώτο λεξικό που επιδιώκει και επιτυγχάνει να συμπεριλάβει την αγγλική γλώσσα ως σύνολο ήταν το λεξικό του Johnson. Η αντίληψη όμως για τη συμπερίληψη όλης της αγγλικής γλώσσας είχε προετοιμαστεί από το λεξικό του Bailey *Universal Etymological English Dictionary*, που εκδίδεται στο 1721, το οποίο είναι το πρώτο που επιδιώκει να ετυμολογήσει την αγγλική ως σύνολο. Το λεξικό αυτό επίσης είναι το πρώτο που περιέχει το σημάδεμα του τόνου και κάνει έτσι το πρώτο βήμα για τη δήλωση της προφοράς που θα ακολουθήσει. Διαπιστώνεται, επομένως, και στην περίπτωση της αγγλικής λεξικογραφίας ο προωθητικός ρόλος που έπαιξαν τα ετυμολογικά και γενικότερα τα ιστορικά προσανατολισμένα λεξικά (δες και παραπάνω 5.1.).

Εκτός από το λεξικό του Bailey, καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του επιστημονικού και κοινωνικού περιβάλλοντος που οδήγησε στην έκδοση του λεξικού του Johnson έπαιξαν και οι ακόλουθοι παράγοντες:

α) Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα η αγγλική είχε φτάσει πια σε ένα επίπεδο φιλολογικής καλλιέργειας που επέτρεπε την τυποποίησή της. Είχαν προηγηθεί συγγραφείς και δραματουργοί, όπως οι Dryden, Pope, Addison, Steele, Swift, Defoe. Σύμφωνα με τον Murray (2003 [1993]: 60): «η εποχή της βασίλισσας Άννας συγκρινόταν με την εποχή του Κικέρωνα για τη λατινική ή την εποχή του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα για την ελληνική». Επομένως, οι διανοούμενοι της εποχής διατύπωναν την ανάγκη για τυποποίηση και σταθεροποίηση της γλώσσας μέσω και ενός πρότυπου λεξικού.

β) Η τυποποιητική λειτουργία του λεξικού της Ακαδημίας της Κρούσκα, καθώς και η αντίστοιχη συμβολή του λεξικού της Γαλλικής Ακαδημίας στην τυποποίηση της γαλλικής λειτουργούσαν ως παράδειγμα προς μίμηση για τους άγγλους διανοούμενους της εποχής. Βέβαια, δεν υπήρχε αντίστοιχη Ακαδημία στην Αγγλία. Όπως αναφέρεται από τον Murray (2003 [1993]: 61): «υπήρχε η γνώμη ότι αυτό που έγινε στη Γαλλία από τους Σαράντα Αθάνατους θα μπορούσε να γίνει στην Αγγλία από ορισμένες ηγετικές προσωπικότητες των γραμμάτων. Η ιδέα είχε προταθεί από τον Alexander Pope, ο οποίος λέγεται ότι είχε συντάξει και μια λίστα συγγραφέων, τα γραπτά των οποίων θα μπορούσαν να είναι η βάση ενός τέτοιου λεξικού. Όμως αυτός πέθανε το 1744, πριν προλάβει να προωθήσει την ιδέα του». Ο Samuel Johnson ήταν αυτός που ανέλαβε να την υλοποιήσει.

γ) Η οικονομική αποδοτικότητα που θα είχε η παραγωγή ενός λεξικού όλης της αγγλικής ενδιέφερε τους εκδότες της εποχής. Έτσι, το 1747 ένα συνδικάτο πέντε ή έξι Λονδρέζων εκδοτών υπέγραψε με τον Johnson συμβόλαιο παραγωγής του πρότυπου λεξικού της αγγλικής σε χρονικό διάστημα τριών ετών για το ποσό των 1.500 γκινέων.

Τελικά, με την καθυστέρηση που αντιστοιχεί σε όλα τα μεγάλα λεξικογραφικά εγχειρήματα, το λεξικό εκδίδεται το 1755 σε δύο τεύχη με τον τίτλο *A Dictionary of the*

⁴ Οι πληροφορίες είναι από το Starnes & Noyes (1991 [1946]), όπου δίνονται λεπτομέρειες για την ιστορία της αγγλικής λεξικογραφίας.

English Language in which the Words are deduced from their Originals, and illustrated in their different significations by Examples from the Best Writers. By Samuel Johnson.

Περιείχε 43.500 λήμματα με ερμηνεύματα και παραθέματα από τον πεζό και τον ποιητικό λόγο του 16ου και του 17ου αιώνα. Τα παραθέματα ήταν 118.000 και ορισμένα από αυτά είχαν συμπεριληφθεί για τη λογοτεχνική τους αξία. Τα περισσότερα, όμως, είχαν επιλεγεί για την ερμηνευτική τους λειτουργία. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Johnson στηρίχθηκε στη προσωπική του γνώση και μνήμη των κλασικών κειμένων και δεν επιβεβαίωνε πάντοτε στις αντίστοιχες πηγές. Για τις ετυμολογίες ο Johnson στηρίχθηκε στο λεξικό του Bailey, ενώ για το τεχνικό και επιστημονικό λεξιλόγιο βασίστηκε στις αναφορές της Βασιλικής Ακαδημίας και στα έργα του Νεύτωνα (Salvi 1988b: 54-55).

Το λεξικό του Johnson παρέμεινε έργο αναφοράς για πολλές δεκαετίες μέχρι τον 20ο αιώνα. Το σημείο στο οποίο εμφάνιζε αδυναμία ήταν η φωνητική αντιπροσώπευση των λέξεων, καθώς η μόνη σχετική πληροφορία που έδινε ήταν η θέση του τόνου, ακολουθώντας τον Bailey. Η απομάκρυνση της ορθογραφίας από την προφορά απαιτούσε ιδιαίτερη αποτύπωση της φωνητικής μορφής των λέξεων και γι' αυτό απασχόλησε τους επόμενους λεξικογράφους και δηλώθηκε σε ορισμένα λεξικά. Βασική αναφορά της εποχής για την προφορά αποτέλεσε το λεξικό του John Walker *The Critical Pronouncing Dictionary* (1791). Δεν είναι υπερβολικός ο ισχυρισμός του Murray (2003 [1993]: 63) ότι «τα εκκλαϊκευμένα λεξικά του πρώτου μισού του 20ου αιώνα συνήθως ήταν επιτομές του λεξικού του Johnson με την προφορά βασισμένη στον Walker».

Προφανώς, το λεξικό του Johnson γνώρισε πολλές επανεκδόσεις και συμπληρώματα και είναι βέβαιο ότι ώθησε την βρετανική λεξικογραφία σε ένα υψηλό επίπεδο. Συμπερασματικά, ο βασικός στόχος του Johnson, όπως είχε διατυπωθεί από τον ίδιο στην επιστολή του στον Philip Dormer, Γραμματέα της Αυτού Μεγαλειότητας, το 1747, είχε επιτευχθεί. Ο στόχος ήταν, με τα λόγια του Johnson, ο εξής:

«Αυτή είναι, Κύριε, η ιδέα μου για ένα αγγλικό λεξικό, ένα λεξικό με το οποίο η προφορά της γλώσσας μας μπορεί να σταθεροποιηθεί και η επίτευξή της να διευκολυνθεί. Με το οποίο η καθαρότητά της μπορεί να διατηρηθεί, η χρήση της να επιβεβαιωθεί και η διάρκειά της να αυξηθεί. Και παρόλο, που, ίσως, είναι εξίσου δύσκολο καθήκον να διορθώσεις τη γλώσσα των εθνών με βιβλία γραμματικής, όσο και να μεταβάλλεις τη συμπεριφορά τους με λόγους ηθικής» (Johnson 2003 [1747]: 43).

5.3. Η λεξικογραφία της αμερικανικής αγγλικής: Noah Webster

Έγινε σαφές από την έως τώρα μελέτη των γενικών λεξικών των ευρωπαϊκών γλωσσών ότι η σύνταξή τους εξυπηρετούσε σαφώς τις ανάγκες τυποποίησης, σταθεροποίησης αλλά και «καθαρισμού» της γλώσσας των εθνών-κρατών από το 16ο αιώνα και μετά. Κοινό χαρακτηριστικό επίσης των παραπάνω περιπτώσεων είναι η νομιμοποίηση των λεξικογραφικών επιλογών σε ένα σώμα λογοτεχνίας κύρους με μεγαλύτερο ή μικρότερο ιστορικό βάθος. Η νομιμοποίηση αυτή πραγματοποιήθηκε στα παραθέματα από τους κλασικούς συγγραφείς που συμπεριλήφθηκαν στα λεξικά.

Στην περίπτωση της αμερικανικής λεξικογραφίας παρατηρείται η ίδια διαδικασία τυποποίησης της αμερικανικής ποικιλίας της αγγλικής και η απόπειρα «ανεξαρτητοποίησής» της από τη βρετανική αγγλική. Υπάρχουν όμως δύο σημαντικές διαφορές της αμερικανικής λεξικογραφίας του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα από τη λεξικογραφία των ευρωπαϊκών γλωσσών δύο αιώνες πριν: α) η αμερικανική αγγλική δεν έχει τόσο μεγάλες διαφορές με τη βρετανική –πολύ λιγότερες διαφορές από εκείνες που απαντούν σε ποικιλίες που θεωρούνται διάλεκτοι μιας γλώσσας– και β) δεν υπάρχει ένα διακριτό παρελθόν έγκυρης λογοτεχνίας στην αμερικανική αγγλική. Ωστόσο, η αμερικανική περίπτωση αποδεικνύει ότι στα ζητήματα γλωσσικής πολιτικής –όπως είναι

η τυποποίηση μέσω των λεξικών— ορισμένες φορές παίζουν σημαντικότερο ρόλο οι πολιτικές για τη γλώσσα παρά τα δομικά χαρακτηριστικά των γλωσσικών συστημάτων ή η ύπαρξη σώματος έγκυρης λογοτεχνίας. Οι αμερικανοί λεξικογράφοι και ανάμεσά τους ο σημαντικότερος, ο Noah Webster, επιμένουν, επομένως, στην ανάδειξη των διαφορών που είχαν αρχίσει ήδη να δημιουργούνται από τη χρήση της γλώσσας στην Αμερική. Κι αυτές δεν μπορούσαν παρά να είναι αρχικά διαφορές προφοράς, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτυπωθούν σε διαφορές ορθογραφίας. Άλλωστε, όπως ισχυρίζονται οι Sledd & Kolb (1955), «η λεξιλογική αλλαγή θα ακολουθήσει την πολιτισμική αλλαγή».

Η πολιτική ανεξαρτησία των ΗΠΑ με τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων το 1776 έδωσε περαιτέρω ώθηση στην τάση για πολιτιστική και γλωσσική αυτονόμηση της αμερικανικής κοινωνίας. Σε επίπεδο λεξικογραφικό, εκφραστής αυτής της τάσης υπήρξε ο Noah Webster. Στο έργο *Dissertations on the English Language* (1789) γράφει: «Ως αυτόνομο έθνος η τιμή μας απαιτεί να έχουμε ένα δικό μας σύστημα τόσο στη γλώσσα, όσο και στην κυβέρνηση. Η Μεγάλη Βρετανία δεν πρέπει να είναι πια το πρότυπό μας» (Andreoni 1988: 96). Το πρώτο λεξικό του Webster *Compendious Dictionary of the English Language* εκδίδεται το 1806 και, όπως δηλώνεται στην εισαγωγή του έργου, αποτελεί «βελτίωση και επαύξηση του ορθογραφικού λεξικού του Entick, καθώς σε αυτό έχουν προστεθεί 5.000 νέες λέξεις που έχουν συγκεντρωθεί από τους καλύτερους συγγραφείς». Ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του *Compendious Dictionary of the English Language*, όπως δίνονται από την Andreoni (1988: 101-103) είναι τα εξής:

α) Ένταξη στο λημματολόγιο λημμάτων από την τεχνική-επιστημονική ορολογία, όπως *electrometer*, *chlorite*, λημμάτων αποκλειστικά της αμερικανικής αγγλικής, όπως *cent*, *dollar* ή *Mississippi*, *New York*, καθώς και λημμάτων που προέρχονται από τις ιθαγενείς γλώσσες ή είναι νέες παραγωγές, όπως *accomodation*, *sentimentalist*.

β) Μείωση όσων λημμάτων δεν χρησιμοποιούνται πλέον στο γραπτό ή τον προφορικό λόγο, όπως *adversable*, *tenebrosity*, καθώς και των προσβλητικών και χυδαίων λέξεων σε αντίθεση με τον Johnson που είχε συμπεριλάβει τέτοιες λέξεις.

γ) Ορθογραφικές επιλογές που προσιδιάζουν στην αμερικανική αγγλική. Οι πιο σημαντικές ορθογραφικές τροποποιήσεις που εισάγονται είναι η ορθογράφιση λέξεων, όπως *music*, *physic*, *logic* χωρίς το τελικό <k>, η ορθογράφιση λέξεων, όπως *theater*, *meter* με -er στη θέση του βρετανικού -re, τροποποιήσεις που εν πολλοίς επικράτησαν στην αμερικανική αγγλική.

Οι λεξικογραφικές επιλογές του Webster στο *Compendious* εντάσσονται στο γενικό του στόχο να δώσει στην αμερικανική αγγλική ιδιαίτερη κωδικοποίηση, γλωσσική καθαρότητα, ενότητα, καθώς και να συμπεριλάβει ετυμολόγηση των λέξεων. Οι στοχεύσεις του αυτές ολοκληρώνονται στο επόμενο έργο του, το *American Dictionary* του 1828. Το *American Dictionary* αποτελείται από περίπου 70.000 λήμματα συμπεριλαμβάνοντας και τεχνικούς-επιστημονικούς όρους. Οι ορισμοί είναι πολυάριθμοι και σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται οι διαφορετικές σημασίες της κάθε λέξης. Ωστόσο, ο Webster μειώνει τα παραθέματα από κλασικούς συγγραφείς σε σχέση με το λεξικό του Johnson, με το οποίο βρίσκεται σε «διαρκή διάλογο». Όπως ισχυρίζεται ο Webster στην εισαγωγή του λεξικού: «ένα από τα πλέον συζητήσιμα μέρη του λεξικού του Johnson είναι, κατά τη γνώμη μου, ο μεγάλος αριθμός των αποσπασμάτων που παρατίθενται από συγγραφείς για να διασαφηνιστούν οι ορισμοί». Όσον αφορά την ορθογραφία, στο *American Dictionary* επιβεβαιώνονται οι τροποποιήσεις που είχαν εισαχθεί ήδη στο *Compendious* και γίνονται περαιτέρω «εξαμερικανισμένες» ορθογραφικές επιλογές, όπως π.χ. η ορθογράφιση των ρηματικών τύπων σε -ize έναντι του βρετανικού -ise. Επίσης, δίνονται πληροφορίες για την προφορά των λέξεων με τη χρήση ενός συστήματος φωνητικών συμβόλων, που ήταν σε χρήση ήδη από τον 17ο αιώνα. Το λεξικό περιλάμβανε και ετυμολογία των λέξεων, η οποία όμως δέχτηκε

αρκετές κριτικές για έλλειψη επιστημονικότητας. Γι' αυτό και στην έκδοση του 1864 οι ετυμολογήσεις της πρώτης έκδοσης αντικαταστάθηκαν συνολικά με καινούργιες, επιστημονικά τεκμηριωμένες.

Θα κλείσουμε την παρουσίαση της λεξικογραφικής εργασίας του Webster με τη γνώμη του Murray (2003 [1993]: 64):

«Ο Webster ήταν ένας σπουδαίος άνθρωπος, ήταν γεννημένος για να δίνει ορισμούς λέξεων. Φλεγόταν από την ιδέα ότι η Αμερική όφειλε να έχει ένα λεξικό της δικής της μορφής της αγγλικής, ανεξάρτητης από τη βρετανική χρήση, και παρήγαγε ένα έργο μεγάλης πρωτοτυπίας και αξίας. Δυστυχώς, όπως πολλοί άλλοι έξυπνοι άνθρωποι, είχε την ιδέα ότι οι παραγωγές των λέξεων μπορούν να γίνουν αντιληπτές από την επίγνωση του καθενός, όπως και οι ορισμοί, και γι' αυτό συμπεριέλαβε στο έργο του τις ονομαζόμενες «ετυμολογίες» αυτού του είδους. Αλλά η ετυμολογία είναι απλώς η ιστορία των λέξεων και όπως κάθε άλλη ιστορία είναι αναφορά των γεγονότων που συνέβησαν και όχι υποθέσεις για το τι πιθανόν να έχει συμβεί».

Η γνώμη του Murray είναι ενδιαφέρουσα, όχι τόσο για τις ελλείψεις των ετυμολογήσεων του Webster –που άλλωστε διορθώθηκαν από την επόμενη έρευνα και στα επόμενα λεξικά– όσο γιατί δείχνει με συμπτυκνωμένο τρόπο δύο βασικά χαρακτηριστικά της αμερικανικής λεξικογραφίας κατά τα πρώτα αποφασιστικά βήματά της, τον 19ο αιώνα: την προβολή της ιδιαίτερης αμερικανικής ταυτότητας μέσα από τη γλωσσική διαφοροποίηση και την ανάληψη του καθήκοντος για την προβολή αυτή από εμπνευσμένα άτομα περισσότερο και όχι από ομάδες.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό αφορά και τη βρετανική λεξικογραφία που προηγήθηκε. Έτσι, εάν στην Ιταλία και στη Γαλλία οι ομάδες των λογίων συνεργάζονται μέσα από τις Ακαδημίες και παράγουν συλλογικά έργα, εάν στη Γερμανία οι αδελφοί Grimm συμπτυκνώνουν όλη την εξέλιξη της ιστορικής γλωσσικής μελέτης, στη Μεγάλη Βρετανία και τις ΗΠΑ εμπνευσμένες προσωπικότητες αναλαμβάνουν να αναδείξουν τη γλωσσική και εθνική ταυτότητα που είχαν ανάγκη τα ισχυρά κράτη που δημιουργήθηκαν.

6. Η λεξικογραφία της νέας ελληνικής

Έγινε φανερό ότι η ιστορία των λεξικών είναι απολύτως συνυφασμένη με την ιστορία των αντίστοιχων εθνών, τόσο όσον αφορά τη διάσταση της εξυπηρέτησης πρακτικών επικοινωνιακών αναγκών, όσο και τη διάσταση της τυποποίησης των γλωσσών ως εθνικών κατά την εποχή της συγκρότησης των ευρωπαϊκών κρατών. Επισημάνθηκε επίσης ότι η χρήση του «εθνικού» λεξικού ως μέσου της γλωσσικής τυποποίησης έχει ευρωπαϊκή αφετηρία και δεν πρέπει να θεωρείται ως παγκόσμιο χαρακτηριστικό των λεξικών. Φάνηκε, εξάλλου, ότι και στα ευρωπαϊκά έθνη η γλωσσική τυποποίηση και η αντίστοιχη σύνθεση λεξικών «όλης της γλώσσας» δεν υπήρξε ενιαία, αλλά αποτύπωνε τις ιδιαιτερότητες της εθνικής ομογενοποίησης σε κάθε περίπτωση.

Θα ήταν τουλάχιστον περίεργο να μην χαρακτηριζόταν από ιδιαιτερότητες η ιστορία της νεοελληνικής λεξικογραφίας. Τρεις βασικοί παράγοντες πρέπει να ληφθούν υπόψη για να γίνει κατανοητή η εξέλιξη της νεοελληνικής λεξικογραφίας από το 16ο αιώνα και μετά: α) η ίδια η ύπαρξη της νέας ελληνικής γλώσσας αφενός ως αυτόνομου γλωσσικού συστήματος και αφετέρου ως απόγονης γλώσσας της αρχαίας ελληνικής, η οποία υπήρξε βασικό όχημα του κλασικού πολιτισμού, β) η μακρόχρονη διαβίωση του νεοελληνικού έθνους υπό την κυριαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας και οι αρνητικές συνέπειες που είχε αυτή για την πνευματική του ανάπτυξη, γ) το «γλωσσικό ζήτημα», η διένεξη δηλαδή για το αν η πρότυπη μορφή της νέας ελληνικής θα πρέπει να στηρίζεται ή όχι στην αρχαία ελληνική και ο τρόπος που αυτό επηρέασε την εξέλιξη της νεοελληνικής λεξικογραφίας, όπως και γενικότερα της πνευματικής παραγωγής, δ) η

έμφαση που δόθηκε από τους Έλληνες λόγιους στο να ακολουθήσουν το παράδειγμα των «ανεπτυγμένων» εθνών της Δύσης, καθώς αυτή συνεπαγόταν τονισμό του αρχαιοελληνικού παρελθόντος (και του γλωσσικού) ως αποδεκτού από τους Δυτικούς και υποβιβασμό του νεοελληνικού παρόντος (και του γλωσσικού) ως ελλειμματικού.

Οι παραπάνω ιδιαιτερότητες συνυπήρχαν τόσο με την ανάγκη διαγλωσσικής επικοινωνίας, όσο και με την ανάγκη τυποποίησης της νέας ελληνικής στο διάστημα από το 16ο αιώνα και μετά.

6.1. Τα πρώτα λεξικά με στοιχεία για τη νέα ελληνική

Όπως έχει παρατηρηθεί και για άλλες γλώσσες, η διαγλωσσική επικοινωνία λειτουργεί πολλές φορές προωθητικά για τη δημιουργία λεξικών με στοιχεία για μια ομιλούμενη γλώσσα που δεν έχει έως τότε λεξικογραφηθεί. Αυτό συνέβη και για τη νέα ελληνική στη συνάντησή της με την ιταλική και τη γαλλική από το 16ο αιώνα και μετά. Όπως είναι γνωστό, οι επαφές με την ιταλική ευνοήθηκαν τόσο γιατί πολλοί λόγιοι κατέφυγαν στην Ιταλία μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, όσο και γιατί η Κρήτη και τα Επτάνησα έζησαν υπό τη βενετσιάνικη κατοχή. Επομένως, ήταν αναμενόμενο αφενός να αναπτυχθεί η ιταλοελληνική και η ελληνοϊταλική λεξικογραφία και αφετέρου να εκδοθούν στη Ιταλία ελληνικά λεξικά.

Έτσι, το 1523 εκδίδεται στη Ρώμη το Λεξικό του επισκόπου Νουκαρίας Guarino Favorigino *Μέγα και πάνυ ωφέλιμον Λεξικόν* (επανέκδοση στη Ρώμη 1538, επανεκδόσεις στη Βενετία 1779 και 1801). Όπως αναφέρει ο Περάκης (1994: 45):

«στο λεξικό περιλαμβάνονται πολλές χιλιάδες λέξεις (είναι δύσκολο να καταμετρηθούν λόγω του τρόπου διάταξής τους), ταξινομημένες με αλφαβητική σειρά σε συνεχόμενους στίχους. Οι τύποι των λέξεων είναι καταγραμμένοι όπως ακριβώς τους εύρισκε ο συγγραφέας στα διάφορα κείμενα από τα οποία είναι παρμένες, χωρίς όμως να κατονομάζονται τα κείμενα αυτά. Οι λέξεις αυτές καλύπτουν ως επί το πλείστον την αρχαία ελληνική και τη μεσαιωνική γλώσσα, αλλά περιλαμβάνονται και λέξεις της νεοελληνικής (λ.χ. *λαλιά, Λάμια, παιδάκια* κ.ά.)».

Το 18ο αιώνα οι γενικές πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες έχουν μεταβληθεί και πρόσθετοι λόγοι ωθούν στη σύνταξη λεξικών της νέας ελληνικής. Σε αυτούς συγκαταλέγονται η ανάπτυξη του νεοελληνικού διαφωτισμού και η επισήμανση της ανάγκης για τον «φωτισμό» του ελληνικού γένους από τους λόγιους, η επιπλέον ανάγκη διαγλωσσικής επικοινωνίας με την ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων, καθώς και η προσπάθεια από την πλευρά της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας για διάδοση του καθολικισμού. Ένα από σημαντικά λεξικά της περιόδου αυτής είναι το λεξικό του ρωμαιοκαθολικού μοναχού Alessio da Somavera με τον τίτλο *Θησαυρός της Ρωμαϊκής και της Φράγκικης Γλώσσας, ήγουν Λεξικόν Ρωμαϊκόν και Φράγκικον*, που εκδίδεται το 1709 στο Παρίσι και αποτελείται από 50.000 λήμματα (Περάκης 1994: 121). Σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη (2002 [1998]: 2009-2010),

«πρόκειται για ελληνοϊταλικό και ιταλοελληνικό λεξικό, το οποίο λόγω του πλούσιου λημματολογίου του απετέλεσε σημείο αναφοράς και πηγή υλικού για τους μετέπειτα λεξικογράφους και τους μελετητές της νεοελληνικής γλώσσας. Κι αυτό, γιατί περιλαμβάνει λέξεις της απλής προφορικής γλώσσας της εποχής, χρήσεις των λέξεων σε φράσεις, ιδιωτισμούς, λέξεις από διάφορες διαλέκτους-ιδιώματα της Ελλάδας και λέξεις-όρους από την περιοχή της γραμματικής, της φιλοσοφίας και της θεολογίας. Συχνά στο ελληνικό λήμμα, προτού δώσει την απόδοση στα ιταλικά, δίνει συνώνυμα, π.χ. *ιερέας, ο, ιερεύς, ο, παπάς, ο, λείτουργος* (sic), *ο sacerdote*,

prete. Και το κυριότερο δίνει: δίνει πληθώρα φράσεων, από τις οποίες φαίνεται ο πλούτος των χρήσεων σε κύρια λήμματα».

6.2. Τα *Άτακτα* του Κοραή (1829-1835)

Η κρατική συγκρότηση του νέου ελληνικού έθνους κατά το 19ο αιώνα δημιούργησε νέες γλωσσικές ανάγκες, όπως την τυποποίηση της επίσημης γλώσσας και την ένταξη στο νεοελληνικό λεξιλόγιο λέξεων για μια πληθώρα πολιτικών, διοικητικών, φιλοσοφικών και επιστημονικών εννοιών που απαιτούσαν οι νέες συνθήκες της εθνικής ολοκλήρωσης. Παρεπόμενη των γλωσσικών αυτών αναγκών ήταν η όξυνση της συζήτησης για το ποια θα πρέπει να είναι η πρότυπη μορφή της κοινής νέας ελληνικής και ποια η σχέση της με την αρχαία, δηλαδή η αναθέμανση του γλωσσικού ζητήματος. Σε λεξικογραφικό επίπεδο διαφάνηκε πλέον η ανάγκη για τη σύνταξη ενός λεξικού της «όλης» ελληνικής γλώσσας. Η διαφορά όμως του νεοελληνικού έθνους από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά έθνη ως προς τον ορισμό αυτού του γλωσσικού «όλου» βρισκόταν στο ότι αυτό δεν έπρεπε να διαφοριστεί απλώς από τις διαλέκτους αλλά έπρεπε να προσδιορίσει τις σχέσεις του με την «ένδοξη» αρχαία ελληνική.

Η πρώτη λεξικογραφική απόπειρα που συμπυκνώνει την ανάγκη σύνταξης ενός «εθνικού» λεξικού προέρχεται –απολύτως δικαιολογημένα– από τον Αδαμάντιο Κοραή. Το έργο εκδίδεται τμηματικά από το 1829 έως το 1835 και του δίνεται από το συγγραφέα ο τίτλος *Άτακτα*, ακριβώς λόγω του ατελούς χαρακτήρα του. Για τον Κοραή «η γλώσσα είναι αυτό το έθνος» (Rotolo 1984: 49). Επιδιώκει δηλαδή να αποτυπώσει στο λεξικογραφικό του έργο τη γλωσσική του θεωρία για την ελληνική.

Τα *Άτακτα* αποτελούνται από τρεις αυτόνομες ενότητες, τα «Τρία Αλφάβητα», και προορίζονται για Έλληνες και εν μέρει για ξένους. Αναφέρονται «στην κοινή ομιλουμένη αλλά και γραφομένη νέα ελληνική, με σκοπό όχι μόνο την κατανόηση, αλλά και την αναπαραγωγή της γλώσσας αυτής» (Γεωργούδης 1984: 62). Στις εισαγωγές των «Τριών Αλφαβητών» δηλώνεται ότι ο στόχος του έργου είναι «η μελέτη της κοινής νέας ελληνικής για καλύτερη κατανόηση της αρχαίας και κατ' αντανάκλαση διόρθωση της νέας με βάση την καλή γνώση της αρχαίας» (ό.π.). Το λεξικό είναι ιστορικό, καθώς στοχεύει στην ετυμολόγηση των λέξεων. Ο ίδιος ο Κοραής χαρακτήριζε το έργο του «άτακτον γλωσσογραφία, ετυμολογική μάλλον ή εξηγητική». Περιέχει 8.000 περίπου λέξεις της κοινής και δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στη φρασεολογία παραθέτοντας πολυλεκτικές μονάδες, αλλά και ελεύθερες φράσεις και παροιμίες.

Είναι γνωστό ότι ο Κοραής πολύ νωρίτερα από τα *Άτακτα*, ήδη στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, είχε σχεδιάσει και θεωρούσε πραγματοποιήσιμη την έκδοση ενός λεξικού της κοινής, την οποία όμως δεν πραγματοποίησε ποτέ ολοκληρωμένα, μιας και καταπιάστηκε αρκετά αργά με το έργο αυτό. Η μη πραγματοποίηση του λεξικογραφικού του προγράμματος οφείλεται κατά τον Γεωργούδη (1984: 69) σε τρία βασικά εμπόδια: το εμπόδιο της ακαθόριστης λεξικολογικής θεωρίας, το εμπόδιο της απροσδιόριστης μορφής της νεοελληνικής και το εμπόδιο των τότε ιστορικών περιστάσεων.

Σημαντική, ωστόσο, είναι η πρόταση του Κοραή για την ανάγκη να καταγραφούν οι λέξεις όλων των διαλέκτων της ελληνικής από δύο «νέους λόγιους» που θα περιέρχονταν όλη την Ελλάδα «Ευρωπαϊκήν και Ασιακήν». Οι μεθοδολογικές αυτές υποδείξεις, καθώς και η έμφαση στον ιστορικό χαρακτήρα της λεξικογραφικής μελέτης, καθόρισαν τους επόμενους λεξικογράφους της ελληνικής για πολλές δεκαετίες. Κυρίως όμως καθόρισε την επόμενη ελληνική λεξικογραφία η άμεση σύνδεσή της με την ιδεολογία που εγκαινίασε ο Κοραής, καθώς είναι ο πρώτος που θέτει τη γνώση της γλώσσας (αρχαίας και νέας) ως προϋπόθεση της εθνικής συνειδητοποίησης που θα προέλθει από την πνευματική ανασυγκρότηση.

6.3. Στέφανου Κουμανούδη *Συναγωγή νέων λέξεων* (1900)

Στο ίδιο ιδεολογικό υπόβαθρο της διασύνδεσης γλώσσας, παιδείας και εθνικής συνειδητοποίησης κινείται και η λεξικογραφική εργασία συγκέντρωσης των νεολογισμών της νέας ελληνικής που εκδίδεται στην αυγή του 20ου αιώνα από τον καθηγητή Στέφανο Κουμανούδη. Σύμφωνα με τα «Προλεγόμενα» του Κ.Θ. Δημαρά (1980) στη σχολιασμένη έκδοση του λεξικού, μπορούν να διαπιστωθούν κοινά χαρακτηριστικά στη σκέψη και την εργασία του Κοραή και του Κουμανούδη κι αυτά είναι: η κοινή τους πίστη στην κλασική αρχαιότητα, η κοινή τους δυσπιστία προς το Βυζάντιο, ο σεβασμός στο λαό, η λογιοσύνη και το πνεύμα του Διαφωτισμού.

Το λεξικό του Κουμανούδη είχε αρχικό τίτλο *Συναγωγή λέξεων ελληνικών, από των μέσων του παρελθόντος αιώνας πλασθεισών προς πλουτισμόν της γραφομένης και δη και ομιλουμένης γλώσσας*, ενώ ο τελικός υπότιτλος του έργου που δόθηκε μετά το θάνατο του Κουμανούδη από το γιο του και εκδότη του έργου Πέτρο Κουμανούδη ήταν *Συναγωγή νέων λέξεων από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*. Το πιο πιθανό είναι ότι τα χρονικά όρια των νεολογισμών που ήθελε να συμπεριλάβει ο Κουμανούδης στο λεξικό του είναι εκείνα που περιγράφονται στον δικό του τίτλο. Σύμφωνα με τον Δημαρά (1980), ο Κουμανούδης συνέλεξε υλικό για το λεξικό του από το 1845, οπότε εγκαθίσταται στην Αθήνα, έως τον θάνατό του, το 1899. Το λεξικό περιλάμβανε περίπου 60.000 λήμματα, ενώ τα βιβλία που αποδελτιώθηκαν για τη σύνταξή του ανέρχονται στα 241 για το διάστημα 1845-1863. Πολλές είναι οι παραπομπές στην εφημερίδα Ακρόπολη, από την οποία αποδελτιώνει και το νεολογισμό *νεολογομανία*.

Η φιλοσοφία που διέπει το λεξικό του Κουμανούδη κινείται ανάμεσα στη γραμματική και τη χρήση. Προσπαθεί να συλλέξει το υλικό του ισορροπώντας ανάμεσα σε αυτό που επιβάλλουν οι κανόνες της γραμματικής ως ρύθμισης και σε αυτό που επιβάλλει η χρήση της γλώσσας. Γι' αυτό και στον ανολοκλήρωτο Πρόλογο του έργου αναφέρει απόψεις όπως: «ας με διορθώσωσιν», «ας κρίνωσι περί αυτών άλλοι», «αν το θελήσ' η χρήσις, παρ' η εστι το δίκαιον και ο κανών του λέγειν». Όσον αφορά δε το ερώτημα εάν η εκπαίδευση των Ελλήνων θα πρέπει να είναι αποκλειστικά ελληνοκεντρική ή όχι γράφει ήδη από το 1841:

«Τι δυνάμεθα ημεείς οι νέοι Έλληνες να ονομάσωμεν εθνικήν ανάπτυξιν, ελληνικήν παιδείαν; Ίσως υπάρχουν σφαλεραί ιδέαι περί τούτου εις τινάς Μισόφραγκους (σ.τ.σ. αυτοί που μισούν τους Φράγκους). Όστις όμως σκέπτεται πρέπει να έχη ευκρινείς περί τούτου όσον ένεστι ιδέας. Απολύτως δεν δυνάμεθα να λέγωμεν ότι πρέπει να παιδευόμεθα Ελληνικώς. Τα περίξ ημών είναι τόσον δυνατά και σημαντικά, ώστε ούτε ν' αποκλεισθώμεν δυνάμεθα, ούτε, αν ηδυνάμεθα, μας εσύμφερε» (Δημαράς 1980).

Στα λήμματα του λεξικού αναφέρεται η πρώτη μαρτυρία κάθε λέξης. Έτσι, π.χ. αναφέρεται ότι η λέξη *επιχειρηματίας* απαντά για πρώτη φορά στον Κοραή (1821), η λέξη ερωτεύομαι στον Σκαρλάτο Βυζάντιο (1835). Όπως ορθά διαπιστώνει ο Μπαμπινιώτης (2002 [1998]: 2020):

«ο Κουμανούδης επιτέλεσε μόνος του –στο μέτρο, φυσικά, των δυνάμεων ενός, έστω και χαλκέντερου, ανθρώπου– ό,τι σε άλλες γλώσσες κατόρθωσαν (πιο συστηματικά και σε πολύ μεγαλύτερη έκταση βεβαίως) πολυπληθείς ομάδες ερευνητών: συνέταξε ένα ιστορικό λεξικό, με την έννοια της πρώτης μαρτυρίας ή των παλαιότερων μαρτυριών που έχουμε για τον χρόνο εμφάνισης κάθε λέξης, όπως η Γαλλική Ακαδημία για τις λέξεις της γαλλικής ή οι λεξικογράφοι του μεγάλου ιστορικού λεξικού της αγγλικής που εξέδωσε η Οξφόρδη».

6.4. Από τον 20ο στον 21ο αιώνα

Η λεξικογραφία της νέας ελληνικής άνηψε ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1930, ενώ γνώρισε επίσης και εποχές στασιμότητας.⁵ Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής, της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων* (ΙΑΝΕ), το οποίο εκδίδεται από το Κέντρο Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών. Έχουν εκδοθεί έξι (6) τόμοι (1933-2016) που καλύπτουν τα γράμματα *α-διάλεκτος*. Η πυκνότητα έκδοσης των τόμων δεν ήταν πάντα ίδια στις δεκαετίες που πέρασαν για μια πληθώρα λόγων. Η στόχευση επίσης του έργου είναι περίπλοκη, αφού συνίσταται στην περιγραφή της ομιλούμενης νέας ελληνικής σε όλες της τις ποικιλίες και καλύπτει το χρονικό διάστημα από την αρχή του 19ου αιώνα και εξής.

Στο τέλος του 20 αιώνα –συγκεκριμένα το 1998– εκδίδονται δύο ερμηνευτικά λεξικά βασισμένα στην επιστημονική μεθοδολογία, το *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) του Α.Π.Θ. και το *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη. Λίγα χρόνια μετά, το 2014, εκδίδεται το *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας* (υπεύθυνος: Χρ. Χαραλαμπίδης, Ακαδημία Αθηνών), το οποίο «αποσκοπεί στην παρουσίαση του θησαυρού της κοινής νεοελληνικής γλώσσας στη σημερινή δυναμική της μορφή, κυρίως του εικοστού και των αρχών του εικοστού πρώτου αιώνα».

Η λεξικογραφία της νέας ελληνικής έχει πλέον εισέλθει στην επιστημονική της περίοδο και μένει να αποδειχτεί εάν η πορεία που θα ακολουθήσει θα είναι ταχύτερη από εκείνη των πρώτων αιώνων της.

7. Συμπεράσματα

Εάν, όπως λέγεται, μελετώντας την ιστορία των λέξεων, μαθαίνουμε για τον πολιτισμό ενός λαού, μελετώντας την ιστορία των λεξικών μαθαίνουμε τον τρόπο που οι θεσμοί μιας κοινωνίας πραγματεύονται τα ιδεολογικά, πολιτιστικά και παιδαγωγικά παράγωγα της γλωσσικής χρήσης και μάλιστα της χρήσης των λέξεων. Ελπίζω να έγινε σαφές από την αναδρομή που προηγήθηκε ότι η σύνθεση λεξικών υπήρξε ιστορικά μια διαδικασία απολύτως εξαρτημένη από τις επικοινωνιακές ανάγκες των οργανωμένων κοινωνιών που είχαν αναπτύξει γραπτή μορφή της γλώσσας τους, σώμα έγκυρης λογοτεχνίας και, βεβαίως, προσέδιδαν κάποιου τύπου συμβολική αξία στη γλωσσική χρήση.

Αυτές οι τρεις προϋποθέσεις –που σε ορισμένες περιπτώσεις συνυπήρξαν χωρίς όμως αυτό να είναι υποχρεωτικό– καθιστούν τη σύνθεση λεξικών μια διαδικασία ιστορική, δηλαδή αφενός μεταβαλλόμενη και αφετέρου εξαρτημένη από σχέσεις κοινωνικής και ιδεολογικής ισχύος. Αυτήν την επίγνωση είναι ωφέλιμο να έχουν και οι σύγχρονοι λεξικογράφοι ή οι μελετητές της λεξικογραφίας προκειμένου να μην είναι «βοηθοί εργαστηρίου που έχουν έλεγχο μόνο στη μηχανική του επαγγέλματος, αλλά επιστήμονες», όπως μας προειδοποιεί ο Koerner (2004: 9). Και αυτή η επίγνωση –όπως όλες οι πορείες αυτοσυνειδησίας– είναι σαφές ότι αποκτάται μόνο μέσω της ιστορικής γνώσης.

Βιβλιογραφία

Andreoni, F. M. 1988. Webster e il primo dizionario, il *Compendious Dictionary* (1806). In A. Amato, A., F. M. Andreoni, L. C. Poggi & R. Salvi *Lessicografi e lessicografia. Rassegna storica, filologica e critica del panorama inglese e americano, dalle origini al secolo XIX*, Bulzoni, Roma, 96-103.

⁵ Για πληρέστερη ιστορική ενημέρωση σχετικά με τη λεξικογραφία της νέας ελληνικής, δεξ Παράκης (1994), Μπαμπινιώτης (2002 [1998]), Παπαναστασίου (2001), Ξυδόπουλος (2008).

- Bray, L. 1986. Richelet's *Dictionnaire François* (1680) as a source of *La Porte des Sciences* (1682) and Le Roux's *Dictionnaire Comique* (1718). In R. R. K. Hartmann (ed.) *The History of Lexicography*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 13-22.
- Γεωργούδης, Ν. 1984. Τα λεξικογραφικά του Κοραή. Ανάλυση και περιγραφή της «γλωσσογεωγραφίας» του. Στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή (Πρακτικά Συνεδρίου)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 59-69.
- Chien, D. & Creamer, T. 1986. A brief history of Chinese bilingual lexicography. In R. R. K. Hartmann (ed.) *The History of Lexicography*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 35-45.
- Collison, R. L. 1982. *A History of Foreign-Language Dictionaries*. London: André Deutsch.
- Creamer, T. 1991. Chinese lexicography. In F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand & L. Zgusta (eds) *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie*, vol. 3, Berlin: W. de Gruyter, 2595-2612.
- Δημαράς, Κ. Θ. 1980. Προλεγόμενα. Στο Κουμανούδης, Σ. Α. *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*. Αθήνα: Ερμής, viii-ixiv.
- Hass, U. 2010. In search of the European dimension of lexicography. Plenary Paper held at the Fifth International Conference for Historical Lexicography and Lexicology, Oxford, St. Anna's College, 16-18 June 2010. Διαθέσιμο στο: <http://www.linse.uni-due.de>
- Haywood, J. A. 1986. The entry in Medieval Arabic monolingual dictionaries: Some aspects of arrangement and content. In R. R. K. Hartmann (ed.) *The History of Lexicography*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 107-113.
- Haywood, J. A. 1991a. Arabic lexicography. In F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand & L. Zgusta (eds) *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie*, vol. 3, Berlin: W. de Gruyter, 2438-2448.
- Haywood, J. A. (1991b). Bilingual lexicography with Arabic. In F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand & L. Zgusta (eds) *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie*, vol. 3, Berlin: W. de Gruyter, 3086-3096.
- Johnson, S. 2003 [1747]. The plan of a dictionary of the English language. In R. R. K. Hartmann (ed.) *Lexicography: Critical Concepts*. Vol. 1. London: Routledge, 29-44.
- Κατσαρός, Β. 2002. Εισαγωγή. Στο *Λεξικό Σουΐδα. 10ος αιώνας μ.Χ. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν*, 7-23.
- Kibbee, D.A. 1995. The “new historiography”, the history of French and “Le Bon Usage” in Nicot's Dictionary (1606). In B. Kachru & H. Kahane (eds) *Cultures, Ideologies and the Dictionary*. Tübingen: Niemeyer, 103-118.
- Koerner, E. F. K. 2004. *Essays in the History of Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Lakshman, S. 1967 [1920-27]. *The Nighantu and the Nirukta. The Oldest Indian Treatise on Etymology, Philology and Semantics*. Delhi: Banarsidass.
- Μότσιου, Β. 1994. *Στοιχεία λεξικολογίας*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2002 [1998]. Λεξικογραφικό Επίμετρο: Τα λεξικά της Νέας Ελληνικής. Στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2033-2064.
- Merkin, R. 2003 [1983]. Historical dictionaries. In R. R. K. Hartmann (ed.) *Lexicography: Critical Concepts*. Vol. 3. London: Routledge, 90-100.
- Migliorini, B. 1978. *Storia della lingua italiana*. Firenze: Sansoni.
- Murray, J. A. H. 2003 [1993]. The evolution of English lexicography. In R. R. K. Hartmann (ed.) *Lexicography: Critical Concepts*. Vol. 1. London: Routledge, 45-69.
- Ξυδόπουλος, Γ. 2008. *Λεξικολογία. Εισαγωγή στην ανάλυση της λέξης και του λεξικού*. Αθήνα: Πατάκης.
- Παπαναστασίου, Γ. 2001. Λεξικά της νέας ελληνικής. *Πύλη για την ελληνική γλώσσα*. Διαθέσιμο στο: www.greek-language.gr
- Περάκης, Σ. 1994. Λεξικολογία και λεξικογραφία. Νεοελληνική λεξικογραφία (1523-1974). Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- Rotolo, V. 1984. Η γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα. Στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή (Πρακτικά Συνεδρίου)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 45-58.
- Salvi, R. 1988a. Il secolo XVII, ovvero 'the appeal to authority'. In A. Amato, A., F. M. Andreoni, L. C. Poggi & R. Salvi *Lessicografi e lessicografia. Rassegna storica, filologica e critica del panorama inglese e americano, dalle origini al secolo XIX*, Bulzoni, Roma, 21-38.
- Salvi, R. 1988b. Il secolo di Johnson. In A. Amato, A., F. M. Andreoni, L. C. Poggi & R. Salvi *Lessicografi e lessicografia. Rassegna storica, filologica e critica del panorama inglese e americano, dalle origini al secolo XIX*, Bulzoni, Roma, 38-74.
- Sledd, J. H. & Kolb, G. L. 1955. *Dr. Johnson's Dictionary: Essays in the Biography of a Book*. Chicago: University of Chicago Press.
- Starnes, D. W. T. & Noyes, G. 1991 [1946]. *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson (1604-1755)*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Λεξικά

- Ακαδημία Αθηνών 1933-2016. *Ιστορικών Λεξικών της Νέας Ελληνικής, της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων (ΙΑΝΕ)*. Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών.
- Ακαδημία Αθηνών 2014. *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*. (Επιμ.: Χ. Χαραλαμπίκης). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Βασιλικό Λεξικό Σοφία* 2002. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Κουμανούδης, Σ. 1980 [1900]. *Συναγωγή νέων λέξεων*. Αθήνα: Ερμής.
- Λεξικό της Κοινής Νέας Ελληνικής* 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2002 [1998]. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.